

Religion & Communication, Vol.25, No.2, (Serial 54), Autumn & Winter 2018

Moderating Role of Islamic-Religious Orientation in the Relationship between Multidimensional Responsibility and Religious Happiness of Married people

Najmeh Rezadad*

Received: 2018/08/12

Hamidreza Aghamohammadian Sherbaf**

Accepted: 2018/10/17

Hosein Kareshki***

Throughout different periods of human life, the effort to achieve more happiness and peace, and to search out their correlates have been considered among the priorities. The purpose of this study is to investigate the moderating role of the Islamic-religious orientation in the relationship between multidimensional responsibility and religious happiness. The statistical population consisted of married couples living in district 1 of Tehran, with a convenient and snowball sampling method. The sample size was 385 people calculated by the Cochran formula. The data analysis was performed using modified regression, simultaneous multivariate regression, and Pearson correlation coefficient with SPSS software. The results of the research are as follows: 1- Islamic religious orientation in relation to responsibility and happiness has a positive moderating effect and increases this communication. 2- Multidimensional responsibility and its components (except responsibility for natural environment) are positive and meaningful predictors of Islamic happiness ($R^2 = 0.37$, $p < 0.05$). 3- Islamic religious orientation and its components positively and significantly predict 75% of the variance of Islamic happiness. ($R^2 = 0.76$, $p < 0.05$). 4- All components of Islamic happiness are predictable by responsibility and religious orientation, having the highest predictive power in relation to the spiritual-emotional subsystem and the lowest power related to personality traits.

Keywords: Islam, Religious Happiness, Multidimensional Responsibility, Islamic-Religious Orientation, the Married.

---

* M.A. Student of Clinical Psychology in Faculty of Education Science & Psychology at Ferdowsi University of Mashhad Rezadad.nj@um.ac.ir

** Professor of Psychology in Faculty of Education Science & Psychology at Ferdowsi University of Mashhad aghamohammadian@um.ac.ir

*** Associate Professor of Education sciences in Faculty of Education Science & Psychology at Ferdowsi University of Mashhad kareshki@um.ac.ir

نقش تعدیل‌کننده جهت‌گیری مذهبی اسلامی در رابطه مسئولیت‌پذیری چندبعدی با شادکامی دینی متاهلین

نجمه رضاداد *

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۵/۲۱

حمیدرضا آقامحمدیان شرع‌باف **

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۷/۲۵

حسین کارشکی ***

چکیده

همواره طی دوره‌های گوناگون زندگی انسان، تلاش برای کسب شادکامی و آرامش بیشتر و کنکاش در جهت یافتن همبسته‌های آن، در اولویت‌های نظام بشریت قرار داشته است. هدف از پژوهش حاضر بررسی نقش تعدیل‌کنندگی جهت‌گیری مذهبی اسلامی در رابطه مسئولیت‌پذیری چندبعدی با شادکامی دینی است. جامعه آماری متاهلین منطقه یک تهران می‌باشند و نمونه مورد نظر با روش نمونه‌گیری در دسترس و گلوله‌برفی در تعداد ۳۸۵ نفر که با استفاده از فرمول کوکران محاسبه شده‌اند، انتخاب گردیده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش رگرسیون تعدیل‌شده، رگرسیون چندمتغیره هم‌زمان و ضریب همبستگی پیرسون بوسیله نرم‌افزار SPSS انجام گردید. نتایج حاصل پژوهش بیانگر آن است که جهت‌گیری مذهبی اسلامی در رابطه مسئولیت‌پذیری و شادکامی به‌طور مثبت تعدیل ایجاد می‌کند و سبب افزایش این ارتباط می‌گردد. هم‌چنین مسئولیت‌پذیری چندبعدی و مؤلفه‌های آن (به‌جز مسئولیت در برابر طبیعت) به‌طور مثبت و معنادار پیش‌بینی‌کننده شادکامی اسلامی است. ($R^2=0/37, p>0/05$) جهت‌گیری مذهبی اسلامی و مؤلفه‌های آن نیز به‌طور مثبت و معنادار ۷۵٪ واریانس شادکامی اسلامی را پیش‌بینی می‌کند. ($R^2=0/76, p>0/05$) و در نهایت تمامی مؤلفه‌های شادکامی اسلامی، توسط مسئولیت‌پذیری و جهت‌گیری مذهبی قابل پیش‌بینی است که بیشترین توان پیش‌بینی در رابطه با زیرمقیاس عاطفی - معنوی و کمترین توان مربوط به صفات شخصیتی است.

واژگان کلیدی: اسلام، شادکامی دینی، جهت‌گیری مذهبی اسلامی، مسئولیت‌پذیری چندبعدی، متاهلین.

* دانشجوی کارشناسی ارشد روانشناسی بالینی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه فردوسی مشهد.

Rezadad.nj@um.ac.ir

** استاد گروه روانشناسی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه فردوسی مشهد. (نویسنده مسئول)

aghahammadian@um.ac.ir

*** دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه فردوسی مشهد kareshki@um.ac.ir

مقدمه

انسان موجودی هدفمند و جویای سعادت است و تا زمانی که به آنچه می‌خواهد دست نیابد احساس شادکامی نمی‌کند. شادکامی به‌عنوان یکی از نیازهای ذهنی ما محسوب می‌شود و در هر جنبه‌ای از زندگی ما تأثیر زیادی دارد، زیرا انسان‌ها به‌دنبال راه‌هایی برای زندگی بهتر و چیزهایی هستند که بیشترین لذت را برایشان فراهم کند (دیکی، ۱۹۹۹ به نقل از شفیع آبادی، غلامزاده، دلاور و اسماعیلی، ۲۰۱۷، ص ۵۵). در واقع می‌توان گفت احساس نشاط یکی از مهم‌ترین پشتوانه‌های ما برای مقابله با مشکلات است. شاد زیستن تحت تأثیر عوامل درونی و بیرونی قرار دارد، اما تأثیر عوامل بیرونی صرفاً کوتاه‌مدت است و براساس عوامل درونی، شاد زیستی مجدداً به خط پایه بر می‌گردد. در نتیجه، شادزیستی بلندمدت با عوامل پایدار درون شخصیتی ارتباط دارد (استیل^۱ و اونز^۲، ۲۰۰۲، به نقل از سلیمی، ۱۳۹۶، ص ۴۳) با توجه به اهمیت شادی در بهزیستی روانی و جسمانی و تأثیر مثبت آن بر روحیه و عملکرد افراد، پژوهشگران علاقمند به این حوزه، به جست‌وجوی همبسته‌های شادکامی پرداخته‌اند که از جمله این عوامل درون شخصیتی که مد نظر این پژوهش است، سطح مسئولیت‌پذیری و جهت‌گیری مذهبی افراد می‌باشد.

در نظام بشریت، انسان به لحاظ گستره وسیع ارتباط خویش، مسئولیت‌پذیری زیادی در حوزه‌های مختلف دارد. رشد و کمال وی چه از لحاظ روحی و فردی و چه از لحاظ اجتماعی به مسئولیت‌پذیری او مرتبط است؛ زیرا اهتمام افراد نسبت به اداره و مدیریت امور و واکنش مسئولانه نسبت به پدیده‌های پیرامون خویش، رشد اخلاقی و انسانی را دربر خواهد داشت و همچنین به لحاظ افزایش رفاه اجتماعی و تسکین روانی افراد جامعه، فوق‌العاده تأثیرگذار خواهد بود (اسلامی منش، ۱۳۹۵، ص ۱۰). غفلت از مسئولیت‌پذیری در سبک زندگی، می‌تواند خسارات جبران‌ناپذیری بر پیکره جامعه وارد کند. همان‌گونه که گلاسر معتقد است که مشکل انسان‌ها و ناهنجاری‌های آن‌ها از مسئولیت نپذیرفتن آن‌هاست زیرا آن‌ها نمی‌توانند نیازهای اساسی خود را براساس وضعیت صحیح انسان‌دوستانه ارضا کنند (گلاسر، ۱۹۸۵، ص ۴۵). وی مطرح می‌کند که تمام مشکلات روانپزشکی یک ریشه مشترک دارند و آن «مسئولیت‌گریزی» است و درمان همه آن‌ها نیز در گرو یک روش کلی است و آن «مسئولیت‌درمانی در آموزش و

پرورش» است. وی معتقد است علت بیماری‌های روانی «غیرمسئولانه عمل کردن» است. در واقع مردم به این علت که غیرمسئولانه عمل می‌کنند، بیمار می‌شوند، نه اینکه چون بیمارند، غیرمسئولانه عمل می‌کنند (عبدی، ۱۳۹۰، ص ۴۵).

از سوی دیگر، عامل درونی دیگری که می‌تواند در رابطه شادکامی و مسئولیت‌پذیری نقش تعدیل‌کننده داشته و سبب افزایش مسئولیت‌پذیری و در نتیجه شادکامی گردد، جهت‌گیری مذهبی - اسلامی است که منظور از آن از روی آورد کلی شخص است که از مذهب اتخاذ کرده، یعنی در ارتباط با موجودی متعالی (قدسی)، مجموعه‌ای از اعتقادات، اعمال و تشریفات خاص را در زندگی خود دارد. از آنجا این عامل درونی هم بر سطح شادکامی افراد مؤثر است به نحوی که پابندی به ارزش‌ها و آموزه‌های دینی که مبتنی بر ویژگی‌ها و نیازهای فطری انسان است تأمین‌کننده آرامش، سلامت روان، بهزیستی و شادکامی دین‌داران خواهد بود (الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ / فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ^۳) و از سوی دیگر بر میزان مسئولیت‌پذیری نیز اثر دارد، همان‌گونه که بی‌تس معتقد است نگرش‌های مذهبی می‌توانند به نوعی انسجام، حس مسئولیت‌پذیری و تعهد به وظیفه را در میان افراد تقویت کنند (حقیقتیان، هاشمی‌فر و مرادی، ۱۳۹۱، ص ۸۹) و آلپورت نیز براین باور است هرچه فرد دارای دین‌داری بیشتری باشد، مسئولیت و تعهد بیشتری دارد، اما هرچه دین را در جهت رفاه و برآورده کردن نیازهای اجتماعی به‌کار گیرد و به اصل آن توجه نداشته باشد، از تعهد اجتماعی و مسئولیت پایین‌تری برخوردار می‌شود (آلپورت، ۱۹۶۷، ص ۴۳۳؛ به نقل از حقیقتیان، هاشمی‌فر و مرادی، ۱۳۹۱، ص ۸۹)، بنابراین فرضیه اصلی این پژوهش عبارت است از: جهت‌گیری مذهبی اسلامی، رابطه مسئولیت‌پذیری چندبعدی و شادکامی دینی را تعدیل می‌کند. هم‌چنین در کنار این فرضیه، دو فرضیه فرعی مطرح می‌شود:

۱. مسئولیت‌پذیری چند بعدی می‌تواند شادکامی دینی را پیش‌بینی کند.

۲. جهت‌گیری مذهبی اسلامی پیش‌بینی‌کننده شادکامی دینی می‌باشد.

بررسی پیشینه پژوهش به منظور بررسی جایگاه آن نشان می‌دهد که، در رابطه با نقش مسئولیت‌پذیری در شادکامی پژوهش‌چندانی صورت گرفته است و در این میان می‌توان پژوهش‌هایی اشاره نمود که در آن به‌طور کلی به ویژگی‌های شخصیتی، نه

مسئولیت‌پذیری متاهلین پرداخته شده است (گوپتا و کومار، ۲۰۱۰؛ سینگ، ۲۰۰۹؛ میزاری و دشت بزرگی، ۲۰۱۶؛ باقری نژاد، ۱۳۹۲؛ گروسی فرشی و همکاران، ۱۳۸۵؛ مغانلو و آگیلار، ۱۳۸۸) همچنین در این پژوهش مسئولیت‌پذیری چند بعدی که مبتنی بر اصول اسلامی است، مد نظر است که در پژوهش‌های گذشته از چنین تغییری استفاده نشده است. از سوی دیگر، در زمینه رابطه جهت‌گیری مذهبی و شادکامی پژوهش‌هایی انجام گردیده که ذکر خواهد شد (سانز و رودیگز، ۲۰۱۳؛ لومبریسکی، شلدون و اسکاد، ۲۰۰۵؛ کران، ۲۰۰۰؛ پاکوته، ۲۰۰۶؛ فرانسیس، کاتز، یابلون و رایبنز، ۲۰۰۴؛ ورسن و هریس، ۲۰۰۲؛ کراگر و همکاران، ۲۰۰۹؛ مکفرلند، ۲۰۱۰؛ مایرز، ۲۰۰۰؛ آزموده و شهیدی، ۱۳۸۶؛ عراقی پور و توکلی، ۱۳۸۹؛ بیابانی، گودرزی و بیانی، ۱۳۸۷؛ دهکردی و همکاران، ۱۳۹۳؛ آتش‌افروز، عظیمی و امینی، ۱۳۹۴)، اما متغیر شادکامی مورد نظر در این پژوهش، شادکامی آکسفورد، آرگیل و... نمی‌باشد، بلکه صرفاً شادکامی مبتنی بر اصول اسلامی است که در سایر پژوهش‌ها دیده نمی‌شود. علاوه بر آن، جهت‌گیری مذهبی، جهت‌گیری اسلامی به‌طور خاص است نه مذهب به‌طور عام، مانند جهت‌گیری مذهبی آلپورت که در اکثر پژوهش‌ها استفاده شده است. بنابراین فراسوی رابطه خطی میان متغیرها که در سایر پژوهش‌ها بررسی شده است، در این پژوهش، به منظور مطالعه همزمان متغیرهای تأثیرگذار بر شادکامی دینی، نقش تعدیل‌کننده جهت‌گیری اسلامی بررسی می‌شود.

۱. مبانی نظری

۱-۱. شادکامی

در پژوهش‌های خاص مربوط به شادکامی چهار رویکرد اصلی می‌توان مشخص نمود: نخست، برخی مطالعات به بررسی مفهوم شادکامی پرداخته‌اند و اینکه آیا شادکامی یک صفت و ویژگی ذاتی و وراثتی است یا نه؟ دوم، در برخی از این پژوهش‌ها که بیشترین سهم از مطالعات شادکامی را به خود اختصاص داده است، بررسی هم‌بستگی و رابطه عوامل مختلف شخصیتی، فرهنگی، اجتماعی و جمعیت‌شناختی با شادکامی مورد اهتمام بوده است. سوم، در تعدادی از این بررسی‌ها سنجش میزان شادکامی افراد

و تهیه ابزارهایی برای این منظور مورد توجه بوده است. در نهایت، در برخی دیگر از پژوهش‌ها که در سال‌های اخیر بیشتر بوده است، بررسی عوامل مؤثر بر شادکامی و شیوه‌های افزایش شادکامی مورد توجه قرار گرفته است (علی محمدی، آذربایجانی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۶). این چهار نوع از پژوهش‌ها مبتنی بر مبانی نظری و دیدگاه‌هایی که در خصوص شادکامی است و توسط افراد گوناگون بیان شده است، که در ادامه به‌طور خلاصه به بررسی برخی از این دیدگاه‌ها می‌پردازیم.

۲-۱. دیدگاه غربی

نظریه آرگایل

آرگایل، لئو^۵ و مارتین^۶ (۱۹۹۵) بر این عقیده‌اند که داشتن تعامل و رابط اجتماعی با دیگران، هدفمند بودن زندگی، دوست داشتن دیگران و دوست داشته شدن از سوی دیگران و رشد شخصیتی از اجزای شادکامی هستند. در این نظریه شادکامی عامل واحد تجربه است، اما شامل حداقل سه عامل نسبتاً مستقل یعنی، سطح متوسطی از رضایت از زندگی، درجه و فراوانی عاطفه مثبت و نداشتن عاطفه منفی است (ارگایل، ۱۳۸۲، ص ۴۳). آرگایل که از نخستین نویسندگان در زمینه شادکامی است، در اظهارات خود به موارد تبیین‌کننده شادکامی اشاره می‌کند، اما بیان می‌دارد که هر کدام قادر به تبیین بخش‌هایی از شادکامی هستند، نه تمام آن. یکی از آن‌ها «تبیین‌های فیزیولوژیک» است که بر اساس آن، خُلق و خوی مثبت، توسط انتقال‌دهنده‌های عصبی (نظیر دوپامین و سروتونین) ایجاد می‌شود. این حالت توسط ورزش یا دارو یا مخدرها می‌تواند به وجود آید. تبیین دیگر مربوط به «روابط اجتماعی» است. بر اساس مشاهدات تجربی، عشق، منبع عظیمی از مسرت است و روابط اجتماعی و شادی را متأثر می‌سازد. به اعتقاد وی، بین شادکامی و معاشرت، رابطه نزدیکی وجود دارد؛ اما معلوم نیست این رابطه چگونه است. تبیین دیگر، مربوط به «تأمین نیازها» است. بر اساس این دیدگاه، برخورداری از امکانات زندگی، از منابع شادکامی به شمار می‌روند، اما تأثیر این عامل ناچیز است! چون رضایت از این امور، بسته به عوامل شناختی نیز دارد. در نهایت تبیین دیگر مربوط به «فعالیت‌ها و موفقیت‌ها» است؛ به طوری که بخشی از رضایت و

شادکامی، ممکن است از لذت بردن از کاربرد مهارت‌ها و دستیابی به اهداف حاصل شود. بر این اساس شادکامی از طریق تعهد نسبت به اهداف قابل دستیابی و با ارزش افزایش می‌یابد. این ممکن است به خاطر افزایش عزت نفس باشد. بنابراین، تئوری‌های فیزیولوژیک، اجتماعی، نیازها و موفقیت می‌توانند بخشی از عوامل شادکامی را تبیین کنند؛ اما نمی‌توانند همه ابعاد آن را پوشش دهند (آرگایل، ۱۳۸۲).

روانشناسی مثبت‌گرا^۶

روانشناسی مثبت‌گرا در سال ۱۹۹۸ توسط مارتین سلیگمن مطرح شده است (سلیگمن^۷، رشید^۸، ۲۰۱۳). به‌طور سنتی، روان‌شناسی مثبت‌گرا، شادکامی اصیل را آمیزه‌ای از بهباشی لذت‌گرا و سعادت‌گرا می‌داند. شادکامی لذت‌گرا شامل سطوح بالای عاطفه مثبت و سطوح پایین عاطفه منفی است و سبب بالا بودن احساس رضایت شخصی از زندگی می‌شود. بهباشی سعادت‌گرا بیشتر بر ایجاد معنا و زندگی هدفمند تمرکز دارد، گرچه تمایز میان این دو بهباشی مورد بحث متخصصان است. از نظر سلیگمن مفهوم «شادکامی اصیل»، ترکیبی از زندگی لذت‌بخش^۹، زندگی جذاب^{۱۰} و زندگی بامعناست^{۱۱}. بامعناست^{۱۱}. زندگی لذت‌بخش یعنی احساس داشتن هیجان‌ات مثبت (مانند خوشی، قدردانی، آرامش، رغبت، امید، سربلندی، الهام و عشق) که عوامل اصلی موفقیت و بهباشی می‌باشند. هیجان‌های مثبت در گذر زمان می‌تواند افزایش یابد و تبدیل به خزانه‌ای حمایتی شود که فرد می‌تواند در زمان ناخوشی و پریشانی از آن برداشت کند. از سوی دیگر، زندگی با اشتیاق بر غرقگی، شیفتگی و بهباشی تمرکز دارد، درحالی‌که زندگی معنادار، خدمت به چیزی والاتر و برتر از خود را در بردارد. بنابراین از منظر سلیگمن، افراد با جست‌وجوی این سه نوع زندگی می‌توانند به شادکامی برسند (هفرن و بونیول، ۱۳۹۴).

تئوری‌های اهداف یا فعالیت

از نظر داینر^{۱۲} (۲۰۰۳، به نقل از تمیمی پور، ۱۳۹۶، ص ۷۹) شادکامی به عنوان یک احساس رضایت و خشنودی تعریف می‌شود و هنگامی ایجاد می‌گردد که همه نیازهای

جسمانی، روان‌شناختی، عقلانی و معنوی فرد ارضاء شده باشد، و لذا شادکامی داشتن هدف و معنا در زندگی است. داینر، لوکاس^{۱۳} و اوشی (۲۰۰۲)^۴، این گروه نظریه‌ها را با نظریه‌های گروه فهرست اهداف، پیوند زده‌اند و بیان داشتند: «پژوهشگرانی که در زمینه اهداف تحقیق می‌کنند، بر این موضوع که داشتن اهداف مهم و دنبال کردن آن‌ها شاخص‌های پایایی در زمینه بهزیستی هستند، توافق دارند. بنابراین، تئوری‌های اهداف می‌توانند عناصر فعالیت لذت‌بخش و کاهش تنش را در توصیه بهزیستی روانی با هم ترکیب نمایند. به نظر می‌رسد افرادی که اهداف مهمی دارند، انرژی بیشتری داشته، هیجانات مثبت بیشتری را تجربه کرده‌اند و احساس می‌کنند که زندگی با معناست» (داینر و همکاران، ۲۰۰۲).

نظریه لازاروس و فلکمن

لازاروس^{۱۵} و فلکمن^{۱۶} (۱۹۸۴) معتقدند که نیازها و خواسته‌های انسان همواره به آسانی ارضاء نمی‌شوند، بلکه باید موانعی را کنار زد و در برابر ناکامی‌ها و مصایب صبر و شکیبایی نشان داد. در هر فردی با توجه به موانعی که در راه اهدافش وجود دارد، شیوه پاسخ‌دهی متفاوتی رشد می‌کند. بنابراین، این دیدگاه معتقد است که شادکامی و موفقیت مردم در رسیدن به اهدافشان به راهبردهای مقابله‌ای آنان بستگی دارد که دو مورد از این سبک‌های مقابله‌ای هیجان‌مدار عبارتند از: ۱- تفسیر مجدد مثبت و ۲- روی آوردن به معنا و دین.

در سبک اول، موقعیت فشارآور بر اساس زمینه ذهنی مثبت از سوی فرد تفسیر می‌شود، اما در مقابله دینی، دین و معنا به عنوان منبعی از حمایت عاطفی و یا به عنوان مقابله فعال با محرک فشارآور در نظر گرفته شده است. آن‌ها معتقدند، افرادی که گرایش دینی بیشتری دارند یا معتقدند که مقصد والایی در این جهان وجود دارد، شادکامی بیشتری را تجربه می‌کنند. بنابراین نظریه، افراد شادکام، افکار و رفتارهایی دارند که سازگار و کمک‌کننده باشد، با دید روشنی به امور می‌نگرند، دعا و نیایش دارند، به‌طور مستقیم برای حل مسائل از خود تلاش نشان می‌دهند و به موقع از دیگران کمک می‌طلبند. از طرف دیگر، افراد غیر شادکام به طرق مخرب فکر و عمل می‌کنند، در

خیالات فرو می‌روند، خود و دیگران را سرزنش کرده و از کار کردن جهت حل مشکل اجتناب می‌ورزند (داینر، ۱۹۹۷، به نقل از بهمنی، ۱۳۸۹، ص ۶۱).

نظریه رایس

از نظر رایس (۲۰۰۱)، شادکامی که مبتنی بر ارزش باشد، حاکی از معنادار بودن زندگی است. این نوع از شادکامی که ارضاء و خشنودی واقعی را به همراه دارد، هنگامی به وجود می‌آید که شانزده میل بنیادی برآورده گردد و هرچه امیال بیشتری ارضا شود، شادکامی مبتنی بر ارزش بیشتری تجربه می‌شود. این امیال عبارتند از: کنجکاوی، پذیرش، نظم و ترتیب، فعالیت بدنی، افتخار، قدرت دلبستگی، ارتباط و تماس اجتماعی، خانواده، شأن و منزلت، کمال‌گرایی، انتقام‌جویی، عشق‌ورزی، خوردن، ذخیره‌کردن و آرامش. از نظر رایس بیشتر افراد برای برآورده کردن مهم‌ترین امیال خود به روابط با همسالان، تفریح یا معنویت و هم‌چنین یافتن شغل مناسب و ارضاکنده (مثلاً برای میل پذیرش و تصدیق) روی می‌آورند. طبق این نظریه، روی آوردن به معنویت یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین راه‌های ارضای امیال است که می‌تواند میل به احترام و افتخار را برآورده کند. این راه مبتنی بر ارزش‌ها به سمت شادکامی‌های بزرگ‌تر و مهم‌تر منتهی می‌شود (رایس، ۲۰۰۱، به نقل از بهمنی، ۱۳۸۹، ص ۶۷).

۲-۱-۲. نظریه اسلامی

تئوری شادکامی در اسلام که در این پژوهش مد نظر است، بر «توحید» مبتنی است که به معنای «واقعیت‌شناسی توحیدی» و «هماهنگ‌سازی با واقعیت‌های توحیدی» مربوط به شادکامی می‌باشد. بر اساس این تئوری، شادکامی بر واقعیت‌هایی مبتنی است که توسط خداوند متعال تقدیر شده و دستیابی به آن نیز راه خاصی دارد که باز توسط خداوند متعال تنظیم شده است. شناخت این واقعیت‌ها و پذیرش آن‌ها، از سویی موجب «رضامندی» از تقدیرهای خداوند متعال می‌شود، چون آن‌ها را مبتنی بر «خیر» می‌بیند. هم‌چنین موجب «نشاط» می‌شود، چون لذت‌های مورد نیاز را بر اساس الگوی الهی آن تأمین می‌کند (پسندیده، ۱۳۹۰، ص ۵). بنابراین شادکامی در اسلام دو جزء اساسی

دارد که شامل ۶ بعد است و عبارت‌اند از: رضا و نشاط. رضا به چهار بخش (شکر، صبر، طاعت و ترک معصیت) و نشاط به دو بخش (لذت مادی و لذت معنوی) تحلیل می‌شود. در زمینه ارتباط رضامندی که از اجزای شادکامی اسلامی است بر اساس آیات و روایات باید گفت: از آنجا که اولاً هرآنچه که برای ما اتفاق می‌افتد، پیش از خلقت ما در لوح محفوظ ثبت شده است (به‌عنوان نمونه: ۱- هیچ مصیبتی (ناخواسته) در زمین و نه در وجود شما روی نمی‌دهد مگر اینکه همه آن‌ها قبل از آنکه زمین را بیافرینیم در لوح محفوظ ثبت است و این امر برای خدا آسان است. این به خاطر آن است که برای آنچه از دست داده‌اید تأسف نخورید، و به آنچه به شما داده است دل‌بسته و شادمان نباشید.^{۱۷} ۲- بگو هیچ حادثه‌ای برای ما رخ نمی‌دهد، مگر آنچه خدا برای ما نوشته و مقرر داشته است؛ او مولا و سرپرست ماست؛ و مؤمنان باید تنها بر خدا توکل کنند^{۱۸})، و ثانیاً اعتقاد به اینکه هرچه که برای انسان رخ دهد، خیر است هرچند برای ما ناخوشایند باشد (نمونه: چه بسیار شود که چیزی را مکروه شمارید ولی به حقیقت خیر و صلاح شما در آن بوده، و چه بسیار شود چیزی را دوست دارید و در واقع شر و فساد شما در آن است، و خدا (به مصالح امور) داناست و شما نادانید^{۱۹})، در نتیجه وقایع ناگوار که تقدیر انسان است سبب غم و سلب شادی نمی‌گردد. بنابراین از آنجا که رضایت‌مندی یکی از اجزای شادکامی است، حسن ظن و ایمان به خداوند و راضی به قضای او بودن سبب کاهش اضطراب و افزایش شادکامی و رضایت از زندگی می‌شود. به رابطه ایمان و رضامندی در روایات گوناگون اشاره شده است. امام علی (ع) نیز چهار رکن برای ایمان معرفی می‌کنند که یکی از آن‌ها رضامندی است.^{۲۰} پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: شگفتا خداوند هیچ قضای شاد یا غمگینی بر مؤمن جاری نمی‌سازد، مگر آنکه خیرش در آن است. اگر بلایش دهد، کفاره گناهانش باشد و اگر عطا کند و گرامی‌اش دارد به او بخشش کرده است.^{۲۱} امام علی (ع) نیز می‌فرماید: رضامندی، غم و اندوه را از بین می‌برد.^{۲۲}

در تعریف شادکامی اسلامی می‌توان گفت: «نوعی فعالیت روانی و حالت عاطفی - شناختی مثبتی است که در پی جلب رضای الهی، تحقق اهداف، موفقیت‌های واقعی، نبودن عواطف منفی و رضامندی کلی از زندگی در انسان به وجود می‌آید و موجب تقویت ایمان، گسترش روابط اجتماعی، پردازش خوب اطلاعات، امید به زندگی،

پویایی و تلاش بیشتر در شخص شادکام می‌شود» (آذربایجانی، علی محمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۷) از آنجایی که اسلام، انسانی را کامل می‌نامد که به تمام نیازها و استعدادهای بالقوه‌اش به‌طور متعادل توجه نماید، لذا به شادی نیز به عنوان یک نیاز توجه کرده است و آیات و روایات متعددی که در این باره آمده است گواهی بر تأیید این مطلب می‌باشد. تعدد کلمات به‌کار رفته در معنای شادی (فرح، سرور، بطر، بشاشه، بهجه، طرب، مرح، قره عین، نشاط، ضحک، فکاهه و نضره) در این آیات و روایات نشان از این دارد که اسلام شادی‌های گوناگونی را مد نظر داشته است. آیاتی که در قرآن کریم در رابطه با شادی آمده است را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد. دسته اول آیاتی که شادی را مورد ستایش قرار داده‌اند. دسته دوم آیاتی که شادی را نکوهش کرده‌اند و دسته سوم آیاتی که جنبه اخباری داشته‌اند: جدول ۱- دسته‌بندی آیات قرآن کریم در زمینه شادی (ابراهیم‌آبادی، ۱۳۹۰، ص ۷۷)

آیاتی که شادی و یا جلوه‌هایی از آن را مورد ستایش قرار داده‌اند.	توبه (۱۲۴ و ۱۱۱) - آل عمران (۱۲۶) - انفال (۱۰) - یونس (۵۸) - مریم (۲۶) - فرقان (۷۴) - طه (۴۰) - قصص (۱۳) - روم (۴۶ و ۴۵) - هود (۷۱) - نمل (۱۹ و ۶۰) -
آیاتی که شادی و یا جلوه‌هایی از آن را مورد نکوهش قرار داده‌اند.	آل عمران (۱۸۸) - انفال (۴۴) - توبه (۵۰ و ۸۱ و ۸۲) - رعد (۲۶) - نمل (۳۶) - قصص (۷۶ و ۵۸) - لقمان (۱۸) - زمر (۴۵) - غافر (۷۵) - حدید (۲۳) - مطففین (۳۴ و ۳۱ و ۲۹) - انشقاق (۱۳) - مومنون (۱۱۰) - زخرف (۴۷) - نجم (۵۹ و ۶۱) - روم (۳۶) -
آیاتی که جنبه‌ی اخباری دارند.	روم (۴۸ و ۳۲) - رعد (۳۶) - شوری (۴۸) -

بنابراین قرآن کریم، نه تنها وجود گرایش به لذت را در انسان انکار و یا آن را محکوم نمی‌کند، بلکه یک سلسله از تعالیم خود را بر اساس این میل طبیعی انسان مبتنی می‌سازد و در روش تربیتی خود از وجود آن بهره می‌برد (اسکندری، ۱۳۷۶، ص ۱۸۸). فلسفه وجود وعده‌های فراوان بر انجام کارهای نیک و وعده‌های بسیار بر ارتکاب کارهای زشت در قرآن کریم، اشاره به نکته یاد شده است؛ که اگر ایمان آورید و عمل صالح انجام دهید از برترین لذت‌ها بهره‌مند شده، هر چه بخواهید و بدان تمایل داشته باشید برایتان فراهم

می‌شود (فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ)^{۲۳} و هیچ غم و اندوهی شما را آزرده‌خاطر نخواهد ساخت (وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ)^{۲۴} و در یک کلمه در حیاتی طیب و خوش و گوارا به سر خواهید برد (مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنُثِيَ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوَةً طَيِّبَةً)^{۲۵} (شیروانی، ۱۳۷۹). در نتیجه کسی نمی‌تواند ادعا کند که اسلام دین غم و اندوه و بی‌نشاطی است، در حالی که قرآن کریم با صراحت می‌گوید: «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ * قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيٰةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِ»^{۲۶}.

۲-۲. مسئولیت‌پذیری

۲-۲-۱. دیدگاه غربی

مسئولیت یکی از خصوصیات شخصیتی است که به عنوان ظرفیت پذیرش، پاسخگویی و انجام وظایف مورد نیاز در هنگام پذیرش یا رد آن تعریف می‌شود (میزاری و دشت بزرگی، ۲۰۱۶). هارت^{۲۷}، کرونینگ و فری^{۲۸} (۲۰۰۹) در تعریف مسئولیت‌پذیری به صفات اخلاقی قابل اعتماد بودن، مسئول و منظم بودن اشاره دارند. در واقع مسئولیت، تعهد درونی و تعهد شخصی است که سبب می‌شود فرد تمام فعالیت‌های اختصاص یافته به او را انجام دهد (کرتو^{۲۹}، ۱۹۸۹). سرتو (۱۹۸۹) معتقد است مسئولیت‌پذیری یک تعهد و الزام درونی از سوی فرد برای انجام کلیه فعالیت‌هایی که بر عهده او گذاشته می‌شود. (طباطبایی، کاکایی و آریا، ۱۳۹۰: ص ۲۵) و به عنوان مرتبه‌ای که فرد، وظیفه‌شناسی، پشتکار و سازمان‌دهی در نقطه مقابل تنبلی، عدم پاسخگویی و عمل بدون اندیشه دارد، تعریف می‌شود (مک کری، ۱۹۹۲، به نقل از بیک‌زاده، پورسنبل و علیا، ۱۳۹۳، ص ۵۴). در ادامه به بیان برخی نظریات پرداخته می‌شود:

دیدگاه گلاسر^{۳۰}

گلاسر در واقعیت درمانی، مسئولیت‌پذیری را توانایی برآورده کردن نیازهای شخصی در صورتی که فرد، دیگران را از نیازهایشان محروم نکند، می‌داند (گلاسر، ۱۳۸۰) و معتقد است که مشکل انسان‌ها و ناهنجاری‌های آنها از مسئولیت نپذیرفتن آنهاست، زیرا آنها نمی‌توانند نیازهای اساسی خود را براساس وضعیت صحیح انسان‌دوستانه

ارضا کنند (گلاسر، ۱۹۸۵). از نظر این دیدگاه، افراد به جای اینکه قربانی شرایطی باشند که خارج از کنترل آنهاست، مسئولیت زندگی خود را بر عهده دارند. در واقع گلاسر معتقد است که تمام رفتارهای ما محصول انتخاب‌های ماست و بدلیل این حق انتخاب، مسئولیت آن را نیز باید بپذیریم (کوری، ۱۳۹۳).

گلاسر عنوان می‌کند که بر اساس روش سنتی دلیل اینکه انسان‌ها مسئولیت‌گریزند این است که از نظر ذهنی بیمارند، درحالی‌که در تئوری انتخاب و روش درمانی مبتنی بر آن به نام واقعیت درمانی، انسان‌ها به این دلیل بیمارند که از روی بی‌مسئولیتی رفتار می‌کنند. مسئولیت‌پذیری از دیدگاه گلاسر در قالب سه مؤلفه صورت‌بندی شده است: اول: یادگیری انتخاب رفتارهایی که نیازهای اساسی ما را بر آورده کند، دوم: پذیرفتن پیامدهای رفتار خود است، سوم: رفتار فرد، مانعی بر سر راه برآورده شدن نیازهای دیگران نباشد (صاحبی، زالی‌زاده، ۱۳۹۴).

دیدگاه آدلر

در میان روان‌شناسان، آدلر (۱۸۷۰-۱۹۳۷) بیشتر بر مسئولیت اجتماعی تأکید دارد و انسان را موجودی اجتماعی، مسئولیت‌پذیر و هدف‌دار می‌داند (کوری، ۱۳۹۳) به نظر او رفتار انسان زمینه اجتماعی دارد و فرد جهت بقا و ادامه حیات به این ارتباط متقابل با هم‌نوعان نیازمند است. انسان از طریق زندگی اجتماعی و همکاری با دیگران، به شناخت خود و اصلاح رفتارهای نامناسب خویش که خود را مسئول آن‌ها می‌داند دست می‌زند. آدلر بر این باور است که در یک جامعه سالم، اولاً افراد از طریق کارکردن به هم‌نوعانشان خدمت می‌کنند و مسئولیت می‌پذیرند و ثانیاً باید یکدیگر را دوست بدارند و روابطی محبت‌آمیز و صمیمانه داشته باشند (شفیع‌آبادی، ۱۳۷۰، ص ۲۴). برخلاف دیدگاه فروید، برداشت آدلر از ماهیت انسان، تصویری خوش‌بینانه است که در آن، انسان محصول ناهوشیار و محصور شده در جبر نیست بلکه دارای اراده و اختیار است که این اختیار همراه با مسئولیت می‌گردد (شولتر، ۱۳۹۲). در این دیدگاه، کسانی که می‌خواهند از آسیب رها باشند، باید بتوانند از پس فشار مسئولیت شخصی و اجتماعی برآیند. وقتی افراد مسئولیت شکل‌دهی زندگی خود را می‌پذیرند، باید مسئولیت

تأثیر سبک زندگی خود بر جامعه را نیز بپذیرند (کوری، ۱۳۹۳).

دیدگاه وجودگرایان

رویکرد وجودی با برداشت جبرگرایانه از ماهیت انسان مخالف است و بر این فرض استوار است که ما آزادیم و بنابر این مسئول انتخاب‌ها و اعمال خود هستیم (کوری، ۱۳۹۳). وجودگرایان معتقدند انسان‌ها، مؤلفان خود و محصول انتخاب‌های‌شان هستند و باید مسئولیت آنکه و آنچه هستند را بپذیرند. از آنجایی که هرکس در خلق کردن خویشتن خویش آزاد است، بنابراین مسئول محصول نهایی یا آنکه می‌شود، خواهد بود و درست همان‌طور که موفقیت‌ها را می‌توانیم به انتخاب‌های آزاد مردم نسبت دهیم، شکست‌ها نیز به انتخاب‌های‌شان بر می‌گردد (شاو استاد، ۱۳۹۰) بنابراین پذیرفتن مسئولیت در این دیدگاه، شرط اصلی تغییر است و افرادی که با سرزنش کردن دیگران بخاطر مشکلاتشان از پذیرفتن مسئولیت سرباز می‌زنند، از این درمان بهره‌مند نخواهند شد.

فرانکل (۱۹۰۵-۱۹۹۷) که از نظریه‌پردازان دیدگاه وجودی است، بر آزادی تأکید داشت ولی معتقد بود نتیجه مستقیم صاحب اراده و قدرت انتخاب بودن، مسئول بودن است (فرانکل، ۱۳۷۵). بنابراین معنادرمانی فرانکل این حس را به مراجع القا می‌کند که در قبال زندگی‌اش مسئولیت و وظایفی دارد. وی تأکید زیادی بر مسئولیت‌پذیری می‌کند و آن را مهم‌تر از وقایع تاریخی زندگی مراجع می‌داند (فیرس، ۱۳۹۲). نکته قابل توجه در نظریه فرانکل تبیین ویژگی «مسئولیت» در قالب توجه به «فناپذیری» انسان است که به معنای فرصت محدودی است که انسان برای زندگی دارد و رابطه این دو با هم این است که اگر فناپذیر نبودیم، هر فعالیتی را دائماً می‌توانستیم به تعویق بیندازیم، درحالی‌که آگاهی از فناپذیری زندگی سبب روشن شدن بار مسئولیتی که بر دوش هر فرد است، می‌شود و در این حالت نمی‌گذاریم حتی کوچک‌ترین فرصت‌ها با بی‌مسئولتی زایل گردد.

۲-۲-۲. دیدگاه اسلامی

براساس مبانی اسلامی، انسان به واسطه عقل، ادارک، اراده و اختیار، مسئول اعمال

خویش است. احساس مسئولیت پاسخ به این سؤال درونی است که آیا آدمی آن‌گونه که شایسته است، هماهنگ با قابلیت‌ها و ویژگی‌های فطری و طبق عهدی که با خداوند بسته رفتار کرده است یا خیر؟ (علوی، ۱۳۸۳، به نقل از آخورمه و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۱۰۰) بنابراین در میان موجودات، انسان به دلیل ویژگی‌های نام برده‌داری لیاقت تکلیف‌پذیری و قبول مسئولیت است. در صورتی که به موجودات دیگر به دلیل عدم بهره‌مندی از نعمت عقل و اختیار چنین مسئولیتی داده نشده است. جمادات و نباتات چون علم و ادراک و اراده ندارند، شایسته تکلیف نیستند و در برابر اعمالشان مسئولیت ندارند. حیوانات نیز با اینکه نسبت به اعمالشان شعور، احساس و اراده دارند، لیکن چون فاقد عقل هستند نمی‌توانند در آثار و عواقب کار خود بیندیشند و بدین‌وسیله غرائز و امیال خود را کنترل کنند و به همین جهت استعداد پذیرش تکلیف و مسئولیت را ندارند (حاج ملک، ۱۳۹۰). هم‌چنین علاوه بر عقل و ادراک، انسان دارای قدرت اختیار و اراده است (إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا؛ ما راه را به او نشان دادیم، خواه شاکر باشد و پذیرا گردد یا ناسپاس)^{۳۱} و همین اراده و عدم جبرگرایی که خداوند در مورد انسان بکار گرفته، او را مسئول اعمال خویش می‌سازد.

علاوه بر آن، نظام حقوقی اسلام نظامی تکلیف‌گراست؛ به عنوان مثال در متون دینی وقتی صحبت از حق انسان‌ها می‌شود، بحث از حقوقی است که انسان‌های دیگر بر ما دارند و به عبارت دیگر مسئولیتی که ما در قبال دیگران داریم. البته چون این حقوق طرفینی است ما نیز این حقوق را بر عهده دیگران داریم امّا بدلیل همان بعد سازندگی و تربیت و هدایت که دین اسلام برای خود قائل است، در بیان، به جنبه تکلیف و وظیفه و مسئولیت، توجه بیشتری می‌کند. بنابراین مسئولیت دارای دو مرحله خواست و بازخواست است. در مرحله خواست، مسئولیت انسان نسبت به آینده مطرح است و این به آن معناست که انسان نسبت به آنچه وظیفه دارد، تحقق آن را تضمین نماید و مرحله بازخواست که به مسئولیت انسان نسبت به گذشته معطوف است و به این معناست که انسان نسبت به آنچه بر خلاف وظیفه انجام داده و یا در انجام آن کوتاهی کرده است مسئول بوده و موظف به پاسخگویی است (مصباح یزدی، ۱۳۸۱، ص ۵۶). معنی لغوی مسئولیت برگرفته شده از سؤال است، یعنی آنچه که درباره آن پرسش

خواهد شد. در قرآن کریم تأکید شده است که در قیامت از انسان پرسش خواهد شد و برحسب موفقیت انسان در انجام مسئولیت خود، سرنوشت او رقم خواهد خورد و در آیات آن، حدود ۱۳۰ بار، کلمه «سال» و مشتقات آن بکار رفته است که بسیاری از آنها بر حسابرسی و مسئولیت‌خواهی از انسان دلالت دارند (وطن دوست، ۱۳۸۹). بنابراین، واژه مسئولیت و ریشه‌های آن در قرآن کریم مکرراً ذکر گردیده است و مقصود از آن پاسخگویی در برابر وظیفه و تکلیفی است که بر عهده انسان است و نیز مواخذه کردن و بازخواست فردی می‌باشد (قرشی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۲۰۱).

در قرآن کریم آیات فراوانی وجود دارد که اهمیت مسئولیت‌پذیری و وظیفه‌شناسی را برای انسان بیان کرده است؛ به عنوان مثال قبول مسئولیت در قرآن، به بار سنگین تشبیه شده است. خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى»^{۳۲}. مراد خداوند در این آیه این است که بار سنگین مسئولیت هر فرد را احدی جز خود آن شخص بر دوش نمی‌کشد و در روز رستاخیز هر کس مسئول پاسخگویی به اعمال خویش است (مکارم شیرازی، ۱۳۶۶). و ابعاد این پاسخگویی به قدری وسیع است که حتی اعضاء و جوارح انسان را نیز در بر می‌گیرد؛ خداوند در آیاتی دیگر می‌فرماید: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا»^{۳۳}.

مسئولیت‌پذیری در زبان روایات نیز همواره از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. امام علی (ع) بارها پیروان خود را به تقوی درقبال مسئولیت‌هایی که بر دوش گرفته‌اند سفارش کرده و حتی آنان را در مقابل زمین و حیوانات نیز مسئول دانسته و می‌فرماید: «اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَبِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّى عَنِ الْبِقَاعِ وَالْبَهَائِمِ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَلَا تَعْصُوهُ»^{۳۴}. از خدا نسبت به بندگان و شهرهایش پروا کنید زیرا دارای مسئولیت هستید حتی نسبت به زمین‌ها و حیوانات و خداوند را اطاعت کنید و از نافرمانی او بپرهیزید.

در سبک زندگی اسلامی، مسئولیت‌های مشخص انسان بیان شده است که شامل مسئولیت انسان در قبال خداوند متعال و آیین و شریعت الهی (در دو بعد شناخت و پرستش خدا)، مسئولیت در قبال خود (دو بعد خودشناسی و خودسازی)، مسئولیت در برابر اجتماع (شامل خانواده، خویشاوندان، همسایگان، هم‌نوعان) و همچنین نظام طبیعت است (آخورمه و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۱۰۱). بنابراین ابعاد مسئولیت‌پذیری

چندبعدی در اسلام به شکل زیر می‌باشد:

شکل ۱) ابعاد مسئولیت‌پذیری اسلامی

۳-۲. جهت‌گیری مذهبی اسلامی

۱-۳-۲. دیدگاه غربی

در حوزه روان‌شناسی غربی، آلپورت نخستین محقق است که جهت‌گیری مذهبی را مورد بررسی قرار داده است. مقصود وی از جهت‌گیری مذهبی، ترکیبی از باورهای مذهبی، رفتارها و انگیزه بود. از دیدگاه آلپورت، این جهت‌گیری مذهبی به دو صورت جهت‌گیری مذهبی درونی و جهت‌گیری مذهبی بیرونی است. افراد دارای جهت‌گیری بیرونی، باورهای مذهبی را قبول دارند و به آن عمل می‌کنند. این گروه در مراسم مذهبی شرکت می‌کنند که آن‌ها را در رسیدن به اهداف مادی خود مانند وجه اجتماعی، رفاه و آسایش، حمایت و یاری تأیید رساند؛ اما جهت‌گیری مذهبی درونی، فراتر و متعالی‌تر از این مجموعه اهداف، در نظر گرفته می‌شود. در این جهت‌گیری، ایمان، به‌خاطر خود ایمان، ارزشمند و مفید است، نه به عنوان ابزاری برای رسیدن به اهداف (آلپورت^{۳۵} و راس^{۳۶}، ۱۹۶۷).

در زمینه موضوع پژوهش حاضر، برخی از نظریه‌پردازان غربی رسیدن به شادکامی را از طریق توجه به ارزش‌ها و اهداف معنوی، نیازهای اساسی، معنادار بودن زندگی و عشق به خدا امکان‌پذیر می‌دانند. مالهرب^{۳۷} (۲۰۰۱ به نقل از سلیمانی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۲)

با طرح این پرسش که آیا راهی وجود دارد که بفهمیم چگونه بهترین و پایدارترین شادکامی به دست می‌آید، شادکامی معنوی را یگانه شادکامی می‌داند که در همه شرایط پابرجا و زوال‌ناپذیر است.

به عقیده لازاروس^{۳۸} و فلکمن^{۳۹} (۱۹۸۴)، به نقل از عراقی پور و منظری تولی، ۱۳۸۹، ص ۲۴) افراد شادکام، افکار و رفتارهایی دارند که سازگار و کمک‌دهنده است، با دید روشن به امور می‌نگرند، دعا و نیایش دارند، به‌طور مستقیم برای حل مسائل از خود تلاش نشان می‌دهند و به موقع از دیگران کمک می‌طلبند. در واقع افراد با گرایش دینی یعنی این عقیده که در جهان یک مقصد والایی وجود دارد می‌توانند شادکامی خود را ارتقاء بخشند و سطح بالاتری از رضایت از زندگی و شادمانی شخصی بیشتری دارند و رویدادهای تروماتیک و اضطراب‌آور زندگی، اثرات روانی منفی کمتری بر روی آن‌ها دارد (الیسون^{۴۰}، ۱۹۹۱). الیسون معتقد است، مذهب از طریق ایجاد منابع حمایتی اجتماعی، ایجاد روابط گسترده شخصی با افراد متدین، ایجاد یک سیستم معنایی و انسجام وجودی و ایجاد سبک زندگی مذهبی، در افزایش سطح سلامت و شادی افراد مؤثر است.

همچنین به نظر پارگامنت (۱۹۹۷) مذهب از سه طریق می‌تواند در مقابله با فشارهای گوناگون روانی و محیطی مؤثر باشد: نخست آنکه، مذهب می‌تواند به عنوان بخشی از فرآیند مقابله تلقی گردیده و بر نحوه ارزیابی خود از عامل تهدیدکننده و شدت آن اثر بگذارد به عبارت دیگر مذهب ممکن است متغیرهای میانجی مانند محدودیت‌های شخصی و اجتماعی فرد و نیز چگونگی ادراک از منابع و رویدادهای فشارزا را تحت تأثیر قرار دهد. دوم آنکه، مذهب می‌تواند در فرآیند مقابله مداخله نماید، یعنی در تعریف مجدد از مشکل به گونه‌ای که قابل حل باشد کمک کند، از این رو مذهب به افراد کمک می‌کند تا خود را از نظر هیجانی حفظ کرده و در برخورد با آن موقعیت از طریق معناجویی و امیدوار ماندن تلاش نمایند. و سوم آنکه، مذهب می‌تواند نتایج و پیامدهای حاصل از عوامل فشارزا را تحت تأثیر قرار بدهد. بدین معنی که تفسیر افراد از نتایج مربوط به رویدادها و حوادث زندگی، تحت تأثیر باورها و اعتقادات مذهبی قرار می‌گیرد (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۷۸، به نقل از توکلی و عراقی پور، ۱۳۸۹، ص ۲۶).

۲-۳-۲. دیدگاه اسلام

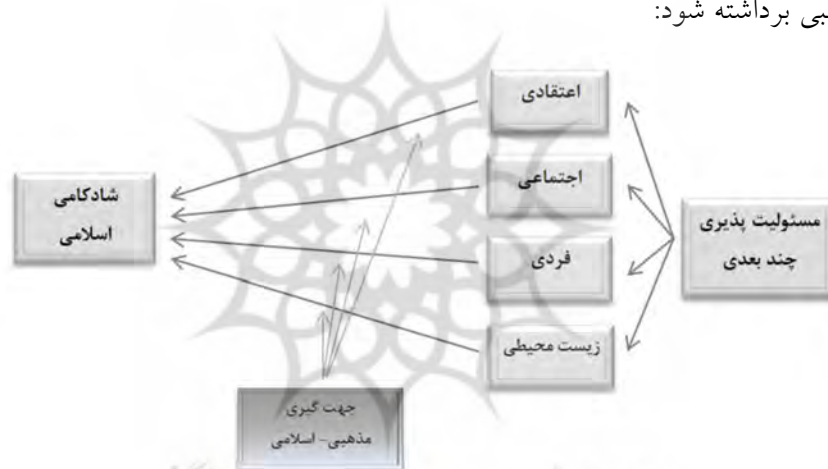
جهت‌گیری مذهبی، عبارت است از روی آورد کلی شخص که از مذهب اتخاذ کرده است، یعنی در ارتباط با موجودی متعالی (قدسی)، مجموعه‌ای از اعتقادات، اعمال و تشریفات خاص را در زندگی خود دارد. جهت‌گیری مذهبی را تقریباً معادل دین‌داری یا دین‌ورزی می‌توان در نظر گرفت. جهت‌گیری مذهبی - اسلامی همان تعریف جهت‌گیری مذهبی است با این تفاوت که شامل روی آورد کلی شخص از مذهب اسلام به‌طور خاص و اعتقادات و اعمال و تشریفات خاص برخاسته از این مکتب است. (آذربایجانی، ۱۳۸۸، ص ۱۶).

از آنجاکه دین الهی به حقیقت انسان و نیازهای او توجه دارد و برنامه همه‌جانبه‌ای را برای زندگی وی ارائه می‌دهد، پایبندی به ارزش‌ها و آموزه‌های دینی که مبتنی بر ویژگی‌ها و نیازهای فطری انسان است تأمین‌کننده آرامش، سلامت روان، بهزیستی و شادکامی دین‌داران خواهد بود. خدای متعال درباره اهل بیت (ع) می‌فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ، أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ؛ آنان کسانی هستند که ایمان آورده‌اند و دل‌هایشان به یاد خدا مطمئن است؛ آگاه باشید که با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد»^{۴۱}. یا آیه ۳۸ بقره که می‌فرماید: «پس هرکس از من (خدا) پیروی کند، هرگز بیمناک و اندوهگین نخواهد شد». در نتیجه از ثمرات ایمان، نشاط درونی و آرامش است که بسته به شدت ایمان افراد، شدت شادی و رضایت نیز متفاوت است.

بنابراین برخلاف اعتقاد برخی، دین مانع شادکامی افراد نمی‌شود بلکه بهره‌مندی از لذات مشروع سفارش شده، خود سبب آسایش و شادی دنیوی و کمک به انجام وظایف اخروی است. امام کاظم (ع) می‌فرماید: «از لذایذ دنیوی نصیبی برای کامیابی خود قرار دهید و خواهش‌های دل را از راه‌های مشروع برآورید، مراقبت کنید که در این راه به جوانمردی و شرافت شما آسیب نرسد و دچار اسراف و تندروی نشوید، با کمک لذات حلال دنیوی در امور دینی خویش موفق خواهید شد که روایت شده است: از ما نیست کسی که دنیای خویش را بنخاطر دینش یا دینش را به جهت دنیا ترک کند»^{۴۲}.

در نتیجه به‌طور خلاصه باید گفت، در دستورات دینی هم اعمال و عبادات فردی و هم اعمال گروهی و جمعی وجود دارد. عبادات جمعی باعث افزایش حمایت اجتماعی،

احساس تعلق، روابط اجتماعی، دوستی بین افراد می‌گردد و ایجاد چنین روابط مثبت اجتماعی قطعاً موجبات افزایش خشنودی و شادکامی فرد می‌شود. عبادات فردی نیز باعث ایجاد امید و آرامش روحی - روانی شده و ترس و اضطراب و احساس تنهایی را کاهش می‌دهد. با توجه به فرضیه پژوهش، مسئولیت‌پذیری با ابعاد چهارگانه آن، متغیر مستقل و شادکامی اسلامی به عنوان متغیر تابع در نظر گرفته شده و در این میان، جهت‌گیری مذهبی - اسلامی، نقش تعدیل‌کننده رابطه این دو متغیر را بر عهده دارد؛ بنابراین الگوی مفهومی پژوهش، بدین شرح است، باشد که با تعمیم نتایج تحقیق و پژوهش‌های تکمیلی آتی، گامی در جهت افزایش سطح شادکامی اسلامی در پرتو جهت‌گیری مذهبی برداشته شود:

شکل ۲) الگوی مفهوم پژوهش

روش

پژوهش حاضر بر اساس نوع هدف، پژوهشی کاربردی است، و از لحاظ روش، توصیفی از نوع همبستگی می‌باشد. در این پژوهش متغیر مستقل، مسئولیت‌پذیری چند بعدی، متغیر وابسته، شادکامی دینی و متغیر تعدیل‌کننده، جهت‌گیری مذهبی اسلامی است و منظور از تعدیل‌کننده، متغیری است که دارای تأثیری قوی بر رابطه بین متغیر مستقل و وابسته است، یعنی حضور یک متغیر سوم، رابطه مورد انتظار اصلی اولیه بین

متغیرهای مستقل و وابسته را تغییر می‌دهد. هرگاه رابطه بین متغیر مستقل و متغیر وابسته مشروط به متغیر دیگری شود، آن متغیر سوم در واقع نقش تعدیل‌گری را ایفا می‌کند (رادپور، ۱۳۹۲). به منظور تحلیل داده از روش‌های رگرسیون چندگانه تعدیل شده^{۴۳} (شامل آزمون رگرسیون سلسله‌مراتبی^{۴۴}، متمرکزسازی^{۴۵}، آزمون تغییر R2)، رگرسیون خطی ساده و چندگانه و ضریب پی‌رسون، بوسیله نرم‌افزار spss استفاده شده است. جامعه آماری، متأهلین منطقه یک تهران می‌باشند که این منطقه به صورت تصادفی از بین سایر مناطق انتخاب شده است و براساس سرشماری آماری ۱۳۹۵، شامل ۱۶۶,۸۸۱ خانوار می‌باشد که بر فرض وجود یک زوج در هر خانواده با جمعیتی در حدود دوبرابر رقم نام برده از متأهلین مواجه هستیم. جهت تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شده و حجم نمونه ۳۸۵ نفری با دو روش در دسترس و گلوله برفی انتخاب گردید و نسخه کتبی و آنالین پرسشنامه‌ها در اختیار شرکت‌کنندگان قرار گرفت.

۴. ابزار پژوهش

۴-۱. پرسشنامه شادکامی مبتنی بر اصول اسلامی

این پرسشنامه توسط علی محمدی و آذربایجانی (۱۳۸۸) در ۹۵ ماده که شامل ۴ مقوله: مقوله زیستی - رفتاری، عاطفی - معنوی، شناختی و صفات شخصیتی است، تدوین گردید که براساس مؤلفه‌های شادکامی استخراج شده از قرآن کریم و روایت‌های معصومین (ع) می‌باشد. تجزیه و تحلیل داده‌های پرسشنامه نشان می‌دهد که همه مواد ۹۵ گانه آن با نمره کل، همبستگی بالایی دارد. اعتبار درونی آن با استفاده از روش آلفای کرونباخ ۰/۹۲۱ و روش دونیمه‌سازی اسپیرمن - براون، برابر با ۰/۹۰۶ به دست آمده است (علی محمدی و آذربایجانی، ۱۳۸۹). روایی محتوایی این مقیاس بنابر اعلام نظر کارشناسان در حد مطلوب و قابل قبول (با میانگین ۷/۰۸) گزارش شده است. روایی ملاک این پرسشنامه نیز از طریق همبستگی با پرسشنامه شادکامی فوردایس (FHI)^{۴۶} بررسی و همبستگی مطلوب با ضریب ۰/۶۹۴ (در سطح ۰.۰۱) گزارش شده است. (علی محمدی و آذربایجانی، ۱۳۸۹) هم‌چنین در پژوهش دیگر علی محمدی و آذربایجانی (۱۳۸۸) که به بررسی رابطه شادکامی اسلامی و شادکامی روان‌شناسی

پرداخته‌اند، همبستگی پرسشنامه شادکامی اسلامی و شادکامی فلوردایس ۰/۶۷۱ (در سطح ۰/۰۱) تأیید گردید.

۲-۴. پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چندبعدی

این مقیاس در سال ۱۳۹۲ توسط آخورمه، سهامی، رفاهی و شمشیری بر مبنای متون اسلامی تدوین گردیده است. این پرسشنامه دارای ۲۰ سؤال بوده و هدف آن بررسی مسئولیت‌پذیری افراد در ابعاد مختلف مسئولیت در برابر خداوند (۷ ماده)، مسئولیت در برابر اجتماع (۶ ماده)، مسئولیت در برابر طبیعت (۴ ماده) و مسئولیت در برابر خود (مراقبه) (۳ ماده) با تکیه بر متون اسلامی است. در پژوهش احمدی آخورمه (۱۳۹۲) روایی همگرا و صوری این پرسشنامه مورد تأیید قرار گرفت و همچنین پایایی پرسشنامه یا قابلیت اعتماد آن با استفاده از روش اندازه‌گیری آلفای کرونباخ محاسبه شد. اعتبار پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چند بعدی با استفاده از روش‌های تنصیف و کرونباخ به ترتیب ۰/۶۳ و ۰/۸۶ به دست آمد که حاکی از پایا بودن این مقیاس است. ضریب آلفای کرونباخ برای ابعاد مختلف مسئولیت در برابر خدا (۰/۸۰) اجتماع (۰/۷۲)، طبیعت (۰/۶۵) و خود (۰/۵۳) گزارش شده است. به منظور بررسی روایی سازه، از روش تحلیل عاملی و همبستگی نمره ابعاد مختلف با نمره کل استفاده شده است که نتیجه آزمون KMO برای ماتریس همبستگی پرسش‌ها ۰/۸۶ گزارش شده و معنادار بوده است. همچنین همبستگی هریک از عوامل با نمره کل به ترتیب عوامل نام برده در بالا، ۰/۸۱، ۰/۷۵، ۰/۶۴ و ۰/۵۰ گزارش شده است (آخورمه و همکاران، ۱۳۹۳). روایی همگرا نیز نشان‌دهنده همبستگی نمره کل پرسشنامه با مقیاس مسئولیت‌پذیری کالفرنیا در سطح معنادار و خوب ($r=0/43$) می‌باشد.

۳-۴. پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام (فرم تجدید نظر شده)

این پرسشنامه، مقیاس خودگزارشی ۷۰ سؤالی است که در سال ۱۳۸۰ توسط مسعود آذربایجانی با توجه به منابع اسلامی (آیات و روایات) در دو مقوله کلی عقاید - مناسک و اخلاقیات تدوین گردیده است. آذربایجانی (۱۳۸۰) در گزارش خود دربارهٔ سنجش

اعتبار دو زیر-مقیاس عقاید - مناسک و اخلاق، اعتبار R۱ را معادل ۰/۹۴۷ و اعتبار R۲ را معادل ۰/۷۹۳ گزارش نموده است. گزارش وی در مجموع ضریب آلفای کرونباخ جهت گیری مذهبی کل (R) در سه حوزه عقاید - مناسک، و اخلاق را معادل ۰/۹۳۶ نشان می‌دهد. همچنین در بررسی اعتبار محتوایی مقیاس، از راه جمع‌آوری نظرات کارشناسان اسلامی، میزان آن ۰/۷۷۵ به دست آمد (آذربایجانی، ۱۳۸۰). در پژوهش رسولزاده طباطبائی، فتحی آشتیانی و تیرائی (۱۳۸۷)، اساس نتایج حاصل از اجرای پرسش‌نامه ضریب آلفای کرونباخ برای جهت‌گیری مذهبی (کل) در سنجش اعتبار این مقیاس، معادل ۰/۸۴۴ به دست آمد.

۵. یافته‌ها

۱-۵. یافته‌های جمعیت‌شناختی

در این قسمت اطلاعات توصیفی مربوط به جنسیت، تحصیلات، سن شرکت‌کنندگان در قالب جداول آماره‌های توصیفی ذکر می‌گردد.

جدول ۲- اطلاعات مربوط به سن شرکت‌کنندگان

جنسیت	فراوانی	درصد فراوانی	تحصیلات	فراوانی	درصد فراوانی
زن	۱۹۷	٪۵۱	سیکل	۲	٪۵
مرد	۱۸۸	٪۴۸	دیپلم	۱۲۵	٪۳۲/۵
مجموع	۳۸۵	٪۱۰۰	لیسانس	۱۶۲	٪۴۲/۱
			فوق لیسانس	۸۳	٪۲۱/۶
			دکتر	۱۳	٪۳/۴
			مجموع	۳۸۵	٪۱۰۰

جنسیت	میانگین	میانه	مد	بیشینه	کمینه
زن	۳۴/۷۹	۳۳	۴۲	۵۹	۱۹
مرد	۳۱/۷۱	۳۰	۲۶	۵۳	۲۰

جدول ۳- اطلاعات مربوط به جنسیت و تحصیلات شرکت‌کنندگان

۲-۵. یافته‌های مربوط به فرضیات پژوهش

۱-۲-۵. آمار توصیفی فرضیات پژوهش

آمار توصیفی برای تعیین و بیان ویژگی‌های متغیرهای تحقیق‌ها بکار برده می‌شود و شامل میانگین، میانه، بیشترین و کمترین مقدار و انحراف معیار می‌باشد. در این قسمت اطلاعات توصیفی مربوط به متغیرهای پژوهش به‌طور کلی و به تفکیک جنسیت شرکت‌کنندگان بیان خواهد شد. همان‌گونه که در جدول ۴ مشاهده می‌شود، میانگین نمره کل مسئولیت‌پذیری برابر ۷۰/۶۶، شادکامی ۲۱۱/۷۳ و جهت‌گیری مذهبی برابر ۱۷۱/۹۳ می‌باشد.

جدول ۴- اطلاعات توصیفی متغیرهای پژوهش

متغیر	میانگین	میانه	انحراف استاندارد	انحراف معیار	بیشینه	کمینه	واریانس
۱) مسئولیت‌پذیری (نمره کل)	۷۰/۶۶	۷۱	۰/۳۰	۵/۸۱	۷۹	۵۲	۳۳/۸
مسئولیت در برابر خداوند	۲۵/۲۴	۲۶	۰/۱۳	۲/۶۱	۲۸	۱۵	۶/۸۶
مسئولیت در برابر خود	۱۰/۸۴	۱۱	۰/۰۶	۱/۲۸	۱۲	۵	۱/۶۴
مسئولیت در برابر دیگران	۲۱/۰۹	۲۲	۰/۱۲	۲/۳۷	۲۴	۱۲	۵/۶۲
مسئولیت در برابر طبیعت	۱۳/۶۱	۱۴	۰/۱۰۷	۲/۰۴	۱۶	۶	۴/۱۷
۲) جهت‌گیری مذهبی (نمره کل)	۱۷۱/۹۳	۱۷۷	۱/۰۱	۱۹/۳۱	۲۰۱	۷۶	۳۷۳/۱۵
عقائد و مناسک	۱۰۰/۹۲	۱۰۵	۰/۶۶	۱۲/۷۲	۱۱۶	۲۵	۱۶۲
اخلاق	۶۲/۵۱	۶۳	۰/۳۷	۷/۱۲	۷۵	۳۷	۵۰/۷۵
۳) شادکامی (نمره کل)	۲۱۱/۷۳	۲۱۶	۱/۶۱	۳۰/۶۹	۲۷۴	۱۲۹	۹۴۲/۲۲
زیستی- رفتاری	۱۲۰/۸۶	۱۲۲	۰/۸۶	۱۶/۴۹	۱۵۵	۷۸	۲۷۱/۹۶
عاطفی- معنوی	۵۹/۳۷	۶۱	۰/۵۸	۱۱/۱۵	۷۹	۲۵	۱۲۴/۳۶
شناختی	۲۳/۸۵	۲۴	۰/۲۳	۴/۳۹	۳۲	۱۲	۱۹/۲۷
صفات شخصیتی	۹/۳۹	۹	۰/۱۰	۱/۹۳	۱۲	۵	۳/۷۴

۲-۲-۵. تجزیه و تحلیل فرضیات

تجزیه و تحلیل داده‌ها برای بررسی صحت فرضیات در هر پژوهشی از اهمیت خاصی برخوردار است. در این قسمت به بررسی هر فرضیه به‌طور جداگانه و بیان اطلاعات حاصل از آزمون‌های آماری مناسب آن پرداخته خواهد شد.

بررسی فرضیه اصلی: جهت‌گیری مذهبی اسلامی، رابطه مسئولیت‌پذیری چندبعدی و شادکامی دینی را تعدیل می‌کند. به منظور بررسی این فرضیه، از رگرسیون چندگانه تعدیل شده استفاده شده است که شامل مراحل متمرکزسازی، آزمون تغییر R^2 و رگرسیون سلسله‌مراتبی است. نکته مهم در اینجا این مطلب است که به منظور بررسی نقش تعدیل‌گری، قبل از استفاده از رگرسیون سلسله‌مراتبی، متمرکزسازی روی متغیر مستقل و تعدیل‌گر انجام شده است و جمله تعاملی وارد رگرسیون می‌شود، و به جهت جلوگیری از ایجاد مشکل چند خطی بودن، به جای ضرب ساده متغیر مستقل (X : مسئولیت‌پذیری چندبعدی) و متغیر تعدیل‌گر (Z : جهت‌گیری مذهبی اسلامی)، از فرمول زیر استفاده شده است:

$$\text{جمله تعاملی} = X * Z = (X - \bar{X}) * (Z - \bar{Z})$$

نتایج حاصل از آزمون R^2 و رگرسیون سلسله‌مراتبی در جدول ۵ ذکر شده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، نتایج آزمون تغییر R^2 بیانگر معنادار بودن آن است و براساس آن، جهت‌گیری مذهبی اسلامی می‌تواند برای رابطه مسئولیت‌پذیری چندبعدی و شادکامی دینی نقش تعدیل‌کننده را ایفا کند ($\Delta F=6/22$ ، $\text{sig}=0/01$)

مدل ۱ بیانگر نتایج رگرسیون قبل از تأثیر ورود متغیر تعدیل‌گر است. در این حالت، ضریب تعیین متغیرهای مستقل، ۲۲٪ از واریانس موجود در شادکامی را تبیین می‌کند. مدل دو نتایج رگرسیون را پس از ورود جمله تعاملی (تأثیر تعدیل‌کنندگی) بیان می‌کند. مقایسه نتایج تحلیل رگرسیون تحلیلی در مدل ۱ و ۲ نشان می‌دهد که جهت‌گیری مذهبی اسلامی سبب افزایش R^2 به میزان ۰/۰۱ شده است که این میزان معنادار می‌باشد. ($\Delta R^2=0/013$ ، $\Delta F=6/22$ ، $\text{sig}=0/01$). در این مدل ضریب تعیین ۲۳٪ از واریانس نمرات شادکامی را تبیین می‌کند که نشان می‌دهد یک درصد از واریانس نمرات

شادکامی توسط اثر تعدیل‌کنندگی جهت‌گیری مذهبی تعیین می‌شود. مطابق جدول ۶، ضریب استاندارد بتا ($BETA=2/07$) برای تأثیر متغیر تعاملی که در مدل ۲ وارد شده است با سطح معناداری ۰/۰۱ معنادار می‌باشد که در مقایسه با ضرایب متغیرهای پیش بین در مدل یک (۰/۱۳ و ۰/۳۶)، بیشترین میزان تأثیر را بر متغیر شادکامی دارد. جدول ۵- نتایج رگرسیون تعدیلی به منظور بررسی نقش تعدیل‌کننده جهت‌گیری مذهبی اسلامی در

رابطه مسئولیت‌پذیری چندبعدی با شادکامی دینی

الگو	ضرایب رگرسیون			تغییر آماری			مناسب بودن مدل رگرسیون		
	R	R ²	A.R ²	F	df ₁	df ₂	Sig	F	P-values
a ₁	۰/۴۷۰	۰/۲۲۱	۰/۲۱۷	۵۱/۱۴	۲	۳۶۰	۰/۰۰۰	۵۱/۱۴	۰/۰۰۰
b ₂	۰/۴۸۴	۰/۲۳۵	۰/۲۲۸	۶/۲۲	۱	۳۵۹	۰/۰۱	۳۶/۶۶	۰/۰۰۰

a = مسئولیت‌پذیری چندبعدی، جهت‌گیری مذهبی اسلامی

b = مسئولیت‌پذیری چندبعدی، جهت‌گیری مذهبی اسلامی، جمله تعاملی

جدول ۶) ضرایب استاندارد رگرسیون تعدیلی به منظور بررسی نقش تعدیل‌کننده جهت‌گیری مذهبی اسلامی

مدل	ضرایب رگرسیون				
	B	BETA	T	p-values	St.E
۱) مسئولیت‌پذیری چندبعدی	۰/۰۴۵	۰/۱۳	۲/۱۶	۰/۰۳	۰/۰۲۱
جهت‌گیری مذهبی اسلامی	۰/۰۳۷	۰/۳۶	۵/۸۷	۰/۰۰۰	۰/۰۰۶
۲) مسئولیت‌پذیری چندبعدی	۰/۸۳	۰/۸۴۹	۲/۱۲	۰/۰۳	۰/۱۳
جهت‌گیری مذهبی اسلامی	۰/۰۹	۰/۹۱۰	۱/۷۶	۰/۰۷	۰/۰۵
جمله تعاملی	۰/۰۰۲	۲/۰۷	۲/۴۹	۰/۰۱	۰/۰۰۱

در مرحله آخر با توجه به نوع اثر تعاملی متغیر تعدیل‌گر با متغیر پیش بین و نیز نوع ارتباط با متغیر مستقل و وابسته، نوع متغیر تعدیل‌گر تعیین شده است. با توجه به اینکه جهت‌گیری مذهبی با متغیر مستقل ($r=0/67$, $\text{sig}=0/000$, $Beta=0/67$, $R^2=0/45$), و وابسته ($r=0/81$, $\text{sig}=0/000$, $Beta=0/82$, $R^2=0/76$, $p<0/05$) اثر و ارتباط معنادار دارد (در فرضیات بعدی اثبات شده است) و نیز از آنجا که با متغیر مستقل مسئولیت‌پذیری چندبعدی تعامل داشته و جمله تعاملی ($z*x$) معنادار شده است ($2/49$) $(\text{sig}=0/01$, $\Delta R^2=0/13$, $Beta=$

تعدیل‌گر است.

بررسی فرضیه فرعی اول: مسئولیت‌پذیری چندبعدهی می‌تواند شادکامی دینی را پیش‌بینی کند.

به منظور آزمون این فرضیه در دو مرحله از رگرسیون خطی ساده برای سنجش توان پیش‌بینی‌کنندگی نمره کل مسئولیت‌پذیری چندبعدهی و رگرسیون خطی چندمتغیره هم‌زمان برای مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری استفاده شد. هم‌چنین از رگرسیون خطی برای سنجش رابطه هر یک از مؤلفه‌های شادکامی به‌طور جداگانه با متغیر پیش‌بین مسئولیت‌پذیری چندبعدهی استفاده گردید. همان‌گونه که در جدول ۷ مشاهده می‌شود، نتایج تحلیل رگرسیون بیانگر این است که مسئولیت‌پذیری چندبعدهی به‌طور مثبت و معنادار پیش‌بینی‌کننده شادکامی اسلامی است ($R^2=0/37$, $p<0/05$) و ۳۷٪ شادکامی به‌وسیله مسئولیت‌پذیری چندبعدهی قابل توجیه است. هم‌چنین مطابق جدول ۸ مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری شامل مسئولیت در برابر خداوند، خود و دیگران ($R^2=0/43$, $p<0/05$) پیش‌بینی‌کننده شادکامی به‌طور مثبت و معنادار می‌باشند و ۴۳٪ واریانس شادکامی توسط این سه مؤلفه قابل توجیه است. در میان مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری، مسئولیت در برابر طبیعت نمی‌تواند پیش‌بینی‌کننده شادکامی باشد ($\beta= -0/09$, $p=0/84$).

علاوه بر آن با توجه به نتایج ذکر شده در جدول ۹، مؤلفه‌های شادکامی اسلامی شامل زیرمقیاس‌های زیستی - رفتاری ($R^2=0/28$, $p<0/05$)، عاطفی - معنوی ($R^2=0/41$, $p<0/05$)، شناختی ($R^2=0/22$, $p<0/05$)، و شخصیتی ($R^2=0/14$, $p<0/05$) توسط مسئولیت‌پذیری قابل پیش‌بینی است و به ترتیب ۲۸٪، ۴۱٪، ۲۲٪ و ۱۴٪ درصد واریانس مؤلفه‌های نام برده با متغیر مسئولیت‌پذیری قابل توجیه است. مقایسه ضریب تعیین و بتا نشان می‌دهد که بیشترین توان پیش‌بینی در رابطه با زیرمقیاس عاطفی - معنوی ($BETA=0/64$) و کمترین توان مربوط به صفات شخصیتی ($BETA=0/38$) است. جدول ۷- نتایج رگرسیون خطی برای پیش‌بینی شادکامی اسلامی توسط نمره کل مسئولیت‌پذیری چندبعدهی

مناسب بودن مدل رگرسیون		ضرایب رگرسیون					
P-values	F	p-values	T	BETA	B	R ²	R
۰/۰۰۰	۲۱۲/۹۸	۰/۰۰۰	۱۴/۵۹	۰/۶۰	۳/۲۱	۰/۳۷	۰/۶۰

متغیر پیش‌بینی‌کننده مسئولیت‌پذیری چندبعدهی (نمره کل)

جدول ۸- نتایج رگرسیون هم‌زمان برای پیش‌بینی شادکامی توسط مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری چندبعدی

مناسب بودن مدل رگرسیون			ضرایب رگرسیون						متغیر پیش‌بینی‌کننده
P-values	F	p-values	T	BETA	B	R ²	R		
		۰/۰۰۰	۹/۱۱	۰/۳۹	۴/۶۲			مسئولیت در برابر خداوند	
۰/۰۰۰	۶۹/۷۰	۰/۰۰۰	۳/۸۷	۰/۱۹	۵/۷۵	۰/۴۳	۰/۶۶	مسئولیت در برابر خود	
		۰/۰۰۰	۴/۵۵	۰/۲۴	۳/۲۲			مسئولیت در برابر دیگران	
		۰/۸۴	-۰/۱۹	-۰/۰۰۹	-۰/۱۳			مسئولیت در برابر طبیعت	

جدول ۹- نتایج رگرسیون خطی برای پیش‌بینی مؤلفه‌های شادکامی اسلامی توسط نمره کل مسئولیت‌پذیری چندبعدی

مناسب بودن مدل رگرسیون			ضرایب رگرسیون						متغیر وابسته
P-values	F	p-values	T	BETA	B	R ²	R		
۰/۰۰۰	۱۴۶/۲۳	۰/۰۰۰	۱۲/۰۹	۰/۵۳	۱/۵۲	۰/۲۸	۰/۵۳	زیستی - رفتاری	
۰/۰۰۰	۲۵۶/۲۰	۰/۰۰۰	۱۶/۰۰۷	۰/۶۴	۱/۲۳	۰/۴۱	۰/۶۴	عاطفی - معنوی	
۰/۰۰۰	۱۰۴/۶۵	۰/۰۰۰	۱۰/۲۳	۰/۴۷	۰/۳۵	۰/۲۲	۰/۴۷	شناختی	
۰/۰۰۰	۶۲/۰۴	۰/۰۰۰	۷/۸۷	۰/۳۸	۰/۱۲	۰/۱۴	۰/۳۸	صفات شخصیتی	

*=P ≤ ۰/۰۵   **=P ≤ ۰/۰۱

بررسی فرضیه فرعی دوم: جهت‌گیری مذهبی اسلامی پیش‌بینی‌کننده شادکامی دینی می‌باشد.

آزمون این فرضیه مانند فرضیه قبل در دو مرحله رگرسیون خطی ساده برای سنجش توان پیش‌بینی‌کنندگی نمره کل جهت‌گیری مذهبی اسلامی و رگرسیون خطی چندمتغیره هم‌زمان برای مؤلفه‌های آن انجام گردید. هم‌چنین از رگرسیون خطی برای سنجش رابطه هر یک از مؤلفه‌های شادکامی به‌طور جداگانه با متغیر پیش‌بینی‌کننده جهت‌گیری مذهبی اسلامی استفاده شد.

مطابق جدول ۱۰، نتایج تحلیل رگرسیون بیانگر این است که جهت‌گیری مذهبی اسلامی به‌طور مثبت و معنادار پیش‌بینی‌کننده شادکامی اسلامی است ($R^2=۰/۷۶$ ، $p < ۰/۰۵$) و ۷۶٪ شادکامی به وسیله جهت‌گیری مذهبی قابل توجیه است. علاوه بر آن، همان‌گونه که در جدول ۱۱ مشاهده می‌شود، مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی شامل عقائد - مناسک و اخلاق ($R^2=۰/۷۰$ ، $p < ۰/۰۵$) پیش‌بینی‌کننده شادکامی به‌طور مثبت و معنادار

می‌باشند و ۷۰٪ واریانس شادکامی توسط این دو مؤلفه قابل توجیه است. هم‌چنین بر اساس نتایج ذکر شده در جدول ۱۲، مؤلفه‌های شادکامی اسلامی شامل زیرمقیاس‌های زیستی - رفتاری ($R^2=0/51$, $p<0/05$)، عاطفی - معنوی ($R^2=0/75$, $p<0/05$)، شناختی ($R^2=0/45$, $p<0/05$) و شخصیتی ($R^2=0/21$, $p<0/05$)، توسط مسئولیت‌پذیری قابل پیش‌بینی است و به ترتیب ۵۱٪، ۷۵٪، ۴۵٪ و ۲۱٪ درصد واریانس مؤلفه‌های نام برده با جهت‌گیری مذهبی اسلامی قابل توجیه است که با توجه به ضرایب تعیین و بتا، بیشترین توان پیش‌بینی در رابطه با زیرمقیاس عاطفی - معنوی ($BETA=0/86$) و کمترین توان مربوط به صفات شخصیتی ($BETA=0/45$) است.

جدول ۱۰- نتایج رگرسیون خطی برای پیش‌بینی شادکامی اسلامی توسط نمره کل جهت‌گیری مذهبی اسلامی

مناسب بودن مدل رگرسیون		ضرایب رگرسیون		متغیر پیش‌بینی کننده			
P-values	F	p-values	T	BETA	B	R ²	R
۰/۰۰۰	۷۵۲/۰۴	۰/۰۰۰	۲۷/۴۲	۰/۸۲	۱/۳۰	۰/۷۶	۰/۸۲
جهت‌گیری مذهبی اسلامی (نمره کل)							

جدول ۱۱- نتایج رگرسیون هم‌زمان برای پیش‌بینی شادکامی اسلامی توسط مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی اسلامی

مناسب بودن مدل رگرسیون		ضرایب رگرسیون		متغیر پیش‌بینی کننده			
P-values	F	p-values	T	BETA	B	R ²	R
۰/۰۰۰	۴۳۲/۸۳	۰/۰۰۰	۵/۶۱	۰/۲۴	۰/۵۸	۰/۷۰	۰/۸۴
عقائد و مناسک اخلاق							
		۰/۰۰۰	۱۴/۹۳	۰/۶۴	۲/۷۷		

جدول ۱۲- نتایج رگرسیون خطی برای پیش‌بینی مؤلفه‌های شادکامی اسلامی توسط نمره کل جهت‌گیری مذهبی اسلامی

مناسب بودن مدل رگرسیون		ضرایب رگرسیون		متغیر وابسته			
P-values	F	p-values	T	BETA	B	R ²	R
۰/۰۰۰	۳۷۶/۳۲	۰/۰۰۰	۱۹/۳۹	۰/۷۱	۰/۶۱	۰/۵۱	۰/۷۱
زیستی - رفتاری							
۰/۰۰۰	۱۰۹۸/۸۲	۰/۰۰۰	۳۳/۱۴	۰/۸۶	۰/۵۰	۰/۷۵	۰/۸۶
عاطفی - معنوی							
۰/۰۰۰	۲۹۹/۰۶	۰/۰۰۰	۱۷/۲۹	۰/۶۷	۰/۱۵	۰/۴۵	۰/۶۷
شناختی							
۰/۰۰۰	۹۶/۵۹	۰/۰۰۰	۹/۸۲	۰/۴۵	۰/۰۴	۰/۲۱	۰/۴۵
صفات شخصیتی							

بحث و نتیجه‌گیری

عوامل متعددی می‌تواند میزان شادکامی افراد را تحت تأثیر قرار دهد، از جمله این عوامل که در پژوهش حاضر بدان پرداخته شد، مسئولیت‌پذیری و جهت‌گیری مذهبی افراد است. سؤال اصلی مطرح شده در این تحقیق شامل این پرسش بود که آیا جهت‌گیری مذهبی اسلامی می‌تواند رابطه مسئولیت‌پذیری چندبعدی و شادکامی دینی را تعدیل نماید؟ نتایج رگرسیون چندگانه تعدیل شده، نشان می‌دهد جهت‌گیری مذهبی اسلامی در رابطه مسئولیت‌پذیری و شادکامی به‌طور مثبت تعدیل ایجاد می‌کند و سبب افزایش این ارتباط می‌گردد، به نحوی که، هرچه میزان جهت‌گیری مذهبی شخص افزایش یابد، میزان مسئولیت‌پذیری و در نتیجه شادکامی فرد افزایش می‌یابد که این مطلب با یافته‌های الهی‌قمش (۱۳۹۴)، حکیم‌زاده اردکانی و همکاران (۱۳۹۵)، حقیقیان، هاشمیان‌فر و مرادی (۱۳۹۱)، شهریاری‌پور و همکاران (۱۳۹۲)، اکبر نژاد و همکاران (۱۳۹۱)، زینگ و همکاران (۲۰۱۶)، برامر، ویلیام، گفری و زینکین (۲۰۰۷)، جیراپورن و تانگ (۲۰۱۴) و هوارد و آنگلدیس (۲۰۰۸) در زمینه تأیید تأثیر باورهای دینی بر مسئولیت‌پذیری، و پژوهش‌های سانز و رودیگز (۲۰۱۳)، مکفرلند (۲۰۱۰)، لومبریسکی، شلدون و اسکا (۲۰۰۵)، مایرز (۲۰۰۰)، کران (۲۰۰۰)، فرانسیس، کاتز، یابلون و رابینز (۲۰۰۴)، پاکوته (۲۰۰۶)، تورسن و هریس (۲۰۰۲)، کراگر و همکاران (۲۰۰۹)، آزموده و شهیدی (۱۳۸۶)، عراقی‌پور و توکلی (۱۳۸۹)، بیابانی، گودرزی و بیانی (۱۳۸۷)، دهکردی و همکاران (۱۳۹۳) و آتش‌افروز، عظیمی و امینی (۱۳۹۴)، در زمینه تأثیر بر شادکامی هم‌خوانی دارد.

در تبیین این فرضیه باید گفت، دین و باورهای دینی، عامل تقویت و تحکیم مبانی ارزشی زندگی انسانی و وحدت نوع بشر است و به افراد فرصت می‌دهد تا تمایلات خودخواهانه خود را کنار گذاشته و نسبت به یکدیگر حس مسئولیت‌پذیری داشته باشند. ابعاد مسئولیت‌پذیری در پژوهش حاضر تماماً بر اساس آیات و روایات اسلامی سنجیده شده است که خود نشانگر تأکید مذهب بر وظیفه‌شناسی است. همان‌گونه که ذکر گردید، کمک به فقرا، در نظر گرفتن منافع دیگران، آسیب نرساندن به طبیعت و وسایل عمومی، توجه به حقوق مختلفی که دیگران بر گردن ما دارند، پذیرفتن

مسئولیت خطا و اشتباه خود و ...، همگی از زیرشاخه‌های مسئولیت‌پذیری هستند که در دین اسلام در جایگاه‌های گوناگون و به کرات مورد تأکید قرار گرفته‌اند. بنابراین بدیهی است که افراد با باورهای مذهبی قوی‌تر، به دستورات مذهبی در چهاربعد مسئولیت‌پذیری که شامل مسئولیت در برابر خدا، خود، دیگران و طبیعت بود، بیشتر پایبند باشند، زیرا دستورات دینی درباره وظیفه‌شناسی در واقع زیرمجموعه‌ای از کل دین است.

از سوی دیگر نتایج تحلیل رگرسیون در رابطه با فرضیه فرعی اول نشان داد که مسئولیت‌پذیری چندبعدي و مؤلفه‌های آن (به جز مسئولیت در برابر طبیعت)، به‌طور مثبت و معنادار پیش‌بینی‌کننده شادکامی اسلامی است. علاوه بر آن، تمامی مؤلفه‌های شادکامی اسلامی، توسط مسئولیت‌پذیری قابل پیش‌بینی است که بیشترین توان پیش‌بینی در رابطه با زیرمقیاس عاطفی - معنوی و کمترین توان مربوط به صفات شخصیتی است. هرچند تحقیقات در زمینه مسئولیت‌پذیری، خصوصاً مسئولیت‌پذیری چندبعدي به‌طور کلی، بسیار اندک بوده و غالباً هم در صورت وجود، تحت عنوان بررسی عوامل شخصیتی مطرح شده‌اند، اما نتایج تحلیل این فرضیه با نتایج اندک پژوهش‌های یافت شده که در زمینه صفات شخصیتی یا بعد خاص مسئولیت‌پذیری هستند، همخوانی دارد به‌طوری‌که گوپتا^{۴۷} و کومار (۲۰۱۰)، سینگ (۲۰۰۹)، آهویا و همکاران (۲۰۱۵)، میزاری و دشت بزرگی (۲۰۱۶)، باقری نژاد (۱۳۹۲)، گروسی فرشی و همکاران (۱۳۸۵)، مغانلو و آگیلار (۱۳۸۸)، میرزایی و حاتمی (۱۳۸۹) و بهادری خسروشاهی و همکاران (۱۳۹۱)، به نتایج مشابهی در تحقیقات خود رسیده‌اند.

در تبیین این یافته‌ها و ارتباط ابعاد مسئولیت‌پذیری و شادکامی می‌توان گفت اولاً انسان فطرتاً جوای موفقی است. از آنجا که در تعریف مسئولیت‌پذیری مؤلفه‌های عمل به وظایف، تلاش، پشتکار و سازمان‌دهی در نقطه مقابل تبلی، عدم پاسخگویی و عمل بدون اندیشه وجود دارد (مک کری، ۱۹۹۲، به نقل از بیک‌زاده، پورسنبل و علیا، ۱۳۹۳)، تمامی این اجزا نقش بسیار مهمی در موفقیت افراد در زمینه‌های مختلف فردی و اجتماعی خواهد داشت و فرد مسئولیت‌پذیر به دلیل داشتن مؤلفه‌های مهم نام برده، در زمینه‌های مختلف فردی و اجتماعی که گام بگذارد، به موفقیت خواهد رسید و

رسیدن به خواسته‌ها و موفقیت قطعاً یکی از عوامل مهم ایجاد شادکامی است. بنابراین احساس مسئولیت با فراهم نمودن زمینه موفقیت، افزایش احساس شادکامی را به دنبال دارد. دومین نکته آن است که انسان بر مبنای همان فطرت، خواستار ارتباطات اجتماعی گسترده و نیز محبوبیت اجتماعی است. انسان مسئولیت‌پذیر اولاً به دلیل موفقیت بیشتر در بعد فردی که به آن اشاره شد و ثانیاً به دلیل حس وظیفه‌شناسی که در قبال دیگران دارد و به امور آن‌ها رسیدگی بیشتری می‌کند، محبوبیت اجتماعی بیشتری داشته و ارتباطات گسترده‌تری دارد، که این مهم نیز از عوامل حائز اهمیت در افزایش سلامت روان و شادکامی فرد است.

سوم آنکه، تماشای پاکیزگی و نظم، خود سبب تسکین روحی و افزایش سطح نشاط می‌گردد، در مقابل محیط آلوده و شلوغ، بر روان انسان تأثیر منفی می‌گذارد و کاهش سطح سلامت روان را به همراه دارد. بنابراین ابعاد مختلف مسئولیت، چه در زمینه فردی که سبب منظم بودن امور شخصی فرد می‌گردد، چه اجتماعی که سبب رعایت حقوق شهروندی مانند عدم ایجاد آلودگی صوتی می‌شود و چه زیست محیطی که مستقیماً با کاهش ایجاد آلودگی در محیط زیست در ارتباط است، همگی در ایجاد محیطی پاکیزه و منظم و در نتیجه افزایش سطح آرامش روحی و نشاط فرد مؤثر است. و چهارمین نکته آن است که مسئولیت در برابر خداوند که یکی از ابعاد مسئولیت‌پذیری است، عمیقاً در ایجاد شادکامی مؤثر است، زیرا اجزای مسئولیت در برابر خداوند هم شامل عبادت است که خود سبب اتصال به پشتوانه‌ای قدرتمند می‌گردد و نیز شامل شناخت خداوند است که سبب می‌شود انسان از حس تنهایی رهایی یابد و خود را دارای خالق بداند که منبع لایزال قدرت است و توانایی رفع تمامی اندوه‌ها و مشکلات فرد را داراست که این بعد همان‌گونه که در پژوهش اثبات شد از مهم‌ترین ابعاد افزایش سطح شادکامی و آرامش انسان است.

در نهایت یافته دیگر پژوهش در فرضیه فرعی دوم نشان داد که جهت‌گیری مذهبی اسلامی و مؤلفه‌های آن به‌طور مثبت و معنادار پیش‌بینی‌کننده شادکامی اسلامی است هم‌چنین مؤلفه‌های شادکامی اسلامی شامل زیرمقیاس‌های زیستی - رفتاری، عاطفی - معنوی، شناختی و شخصیتی به‌واسطه جهت‌گیری مذهبی قابل پیش‌بینی است که بیشترین توان

پیش‌بینی مربوط به زیرمقیاس عاطفی - معنوی و کمترین توان مربوط به صفات شخصیتی است. نتایج آزمون این فرضیه با پژوهش‌های داخلی و خارجی صورت گرفته توسط سانز و رودیگز (۲۰۱۳)، مکفرلند (۲۰۱۰)، لومبریسکی، شلدون و اسکا (۲۰۰۵)، مایرز (۲۰۰۰)، کران (۲۰۰۰)، فرانسیس، کاتز، یابلون و رایبیز (۲۰۰۴)، پاکوته (۲۰۰۶)، تورسن و هریس (۲۰۰۲)، کراگر و همکاران (۲۰۰۹)، آزموده و شهیدی (۱۳۸۶)، عراقی‌پور و توکلی (۱۳۸۹)، بیابانی، گودرزی و بیانی (۱۳۸۷)، دهکردی و همکاران (۱۳۹۳) و آتش افروز، عظیمی و امینی (۱۳۹۴)، هم‌خوانی دارد و هریک تحت عناوین مختلف، ارتباط باورهای دینی و شادکامی را تأیید کرده‌اند.

با توجه به نتایج یافت شده دو نکته کلی در استدلال این فرضیه وجود دارد: اول آنکه ریشه جهت‌گیری مذهبی اسلامی در اعتقاد به خالق یگانه نهفته است که نتیجه این اعتقاد آن است فرد در مواجهه با مشکلات، دارای منبع حمایتی قدرتمند است و باورها و فعالیت‌های مذهبی او مانند دعا، نیایش، توکل و توسل به خداوند مانند سپری برای مقابله با مشکلات به کار می‌رود. اعمال عبادی از طریق ایجاد امید و تشویق در جهت ایجاد دیدگاه مثبت نسبت به شرایط موجود و بیرون کشیدن فرد از یک بحران مایوس‌کننده که بر آن‌ها تسلط چندانی ندارد، نوعی آرامش روحی در انسان ایجاد می‌کند. اعتقاد درونی به اینکه خدایی وجود دارد که ناظر بر امور مختلف است و هنگام گرفتاری قدرت و رحمانیت یاری انسان را دارد، اضطراب و اندوه فرد را کاهش می‌دهد، به نحوی که بیشتر افراد مؤمن ارتباط با خدا را مانند ارتباط با یک دوست بسیار صمیمی بیان می‌کنند و باور دارند که اتکا و توکل به خداوند به عنوان یک شیوه مقابله‌ای مؤثر در رخداد‌های ناگوار به آن‌ها کمک فراوان می‌کند، بنابراین اعتقاد آن‌ها، باعث می‌شود تا احساسات فراگیر ناخوشایند، مبهم و تنش‌زا برطرف شود و زمینه شادکامی را فراهم گردد.

نکته دوم آن است که در مقولات جهت‌گیری مذهبی در اسلام، دستوراتی وجود دارد که بالذات یا در نتیجه فعلیت بخشی به آن، سبب فرح و شادی می‌گردند. برخی از این دستورات شامل مسائل اخلاقی مانند صداقت، وفاداری، پرهیز از سوءظن، دوری از حسد و خودداری از حرص و طمع است که از سویی سبب آرامش درونی و افزایش

احساس نشاط فرد می‌گردد به نحوی که فرد دروغ‌گو، حریص یا حسود، هیچ‌گاه به‌خاطر رذیله‌اش آرامش نداشته و دائماً نگران برملا شدن دروغ گفته شده یا چشم‌دوژی به مال دیگران و نارضایتی از وضع موجود خود است. از سوی دیگر پیامد اجتماعی این صفات اخلاقی سبب افزایش دوستی‌ها و پررنگ شدن حمایات اجتماعی می‌گردد که خود، عامل مهم سلامت روان و شادی است. درنهایت برخی دیگر از دستورات دینی شامل اعمال و مناسک است. صله رحم، ازدواج، پایبندی به نماز جماعت، کمک به مستندان و احیای شعائر مذهبی از جمله این مواردند که مانند مسائل اخلاقی هم شامل پیامدهای مثبت درون فردی است و هم شامل این نکته است که این اعمال و مناسک که یا مانند ازدواج و صله رحم در ارتباط مستقیم با افراد دیگر است و یا اینکه مانند تعظیم شعائر، نماز جمعه و جماعت، به صورت جمعی اجراء می‌شود و همین امر باعث افزایش حمایت اجتماعی، احساس تعلق و دوستی برای فرد می‌گردد و این ارتباطات اجتماعی همچون مانعی قوی در برابر عوامل فشارزا در زندگی فرد عمل می‌کند. به‌طور خلاصه مطالب این پژوهش بیانگر آن است که امروزه با توجه به افزایش عوامل استرس‌زا در سطح اجتماع و مشکلات اجتماعی و اقتصادی، کنکاش در زمینه همبسته‌های شادکامی و یافتن عوامل شادی‌بخش بسیار ضروری به نظر می‌رسد. پژوهشگران ضمن این جستجو، به این نکته نیز توجه نموده‌اند که تأثیر عوامل بیرونی بر شادی و آرامش، صرفاً کوتاه‌مدت است و براساس عوامل درونی، شادزیستی مجدداً به خط پایه بر می‌گردد. در نتیجه، شادکامی بلندمدت با عوامل پایدار درون شخصیتی ارتباط دارد. در پژوهش حاضر، دو عامل درونی مسئولیت‌پذیری و جهت‌گیری مذهبی - اسلامی مورد بررسی قرار گرفت. پیشینه پژوهش نشان داد شادکامی به دو طریق افزایش می‌یابد. اول آنکه مسئولیت‌پذیری که ویژگی‌هایی چون تفکر قبل از عمل، به تأخیر انداختن خواسته‌ها، رعایت قوانین و هنجارها، سازمان‌دهی تکالیف، تعهد درونی و تعهد شخصی را در بر می‌گیرد، منجر به موفقیت و پیشرفت در حوزه‌های مختلف زندگی می‌شود و می‌تواند احساس شادی ایجاد کند.

از سوی دیگر برخی از نظریه‌پردازان رسیدن به شادکامی را از طریق پایبندی به ارزش‌ها و اهداف معنوی، معنادار بودن زندگی و ایمان به خدا امکان‌پذیر می‌دانند.

بنابراین جهت گیری مذهبی افراد نیز اولاً به طور مستقیم از طریق آموزه‌ها و دستورات فردی و اجتماعی که مسبب افزایش سطح نشاط افراد می‌باشند، بر سطح شادکامی آن‌ها اثرگذار است، و ثانیاً نقش مذهب در آگاه‌سازی افراد از فطرت نوع‌دوستانه، وظیفه‌شناسانه و مسئولیت‌پذیر خود و القای دستورات و آموزش‌هایی در زمینه این مسائل فطری که سبب تقویت حس مسئولیت‌پذیری بین اعضای جامعه و بقای نظام اجتماعی و زندگی فردی می‌شود، مطلبی انکار نشدنی است. بنابراین مذهب به شیوه غیرمستقیم نیز از طریق تأثیر بر همبسته‌های شادکامی مانند مسئولیت‌پذیری، سبب افزایش آن می‌گردد. بنابراین با توجه به تأثیر مسئولیت‌پذیری بر شادکامی و نیز تأثیر مذهب بر مسئولیت‌پذیری، نقش جهت‌گیری مذهبی در تعدیل رابطه مسئولیت‌پذیری و شادکامی افراد تأیید می‌گردد.

یادداشت‌ها

1. Steel
2. Ones

۳. رعد: ۲۸ و بقره: ۳۸

4. Lu
5. Martin
6. positive psychology
7. Seligman
8. Rashid
9. the pleasant life
10. the engaged life
11. the meaningful life
12. Diener
13. Luca
14. Oishi
15. Lazarous
16. Falkman

۱۷. حدید: ۲۲-۲۳

۱۸. توبه: ۵

۱۹. بقره: ۲۱۶

۲۰. کلینی، ج ۲، ص ۵۶، ح ۵

۲۱. مجلسی، ج ۱۵۲: ۶۸

۲۲. تمیمی آمدی: ۱۰۳، ح ۱۸۲۲

۲۳. زخرف: ۷۱

۲۴. فاطر: ۳۴

۲۵. نحل: ۹۷

۲۶. اعراف: ۳۲

27. Schulz-Hardt

28. Frey.

29. Cereto

30. Glasser

۳۱. انسان: ۳

۳۲. زمر: ۷

۳۳. اسرا: ۳۶

۳۴. نهج البلاغه: خ ۳، ص ۶۱

35. Allport

36. Ross

37. Malherbe

38. Lazarus

39. Folkman

40. Ellision

۴۱. رعد: ۲۸

۴۲. بحار الانوار، جلد ۷۸: ۳۲۱

43. moderated multiple regression(MMR)

44. hierarchical linear regression

45. centering

46. fordyce happiness Inventory (FHI)

47. Gupta

کتابنامه

قرآن کریم

نهج البلاغه

آتش افروز، عسکر؛ عظیمی، کامیار؛ امینی، مرضیه (۱۳۹۴)، بررسی رابطه هوش معنوی و جهت‌گیری مذهبی با شادکامی دانشجویان دانشگاه خوارزمی، نشریه اسلام و سلامت دانشگاه علوم پزشکی بابل، ۲(۲): ۶۱-۶۸.

آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۰). آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام. روش‌شناسی علوم انسانی، ۷(۲۹): ۳۶-۶۱.

آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۰)، آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی بالینی، پژوهشکده حوزه و دانشگاه. استاد راهنما: پریخ دادستان.

- آذربایجان، مسعود (۱۳۸۳)، تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. چاپ سوم.
- آذربایجان، مسعود؛ علی‌محمدی، کاظم (۱۳۸۹)، ساخت و اعتباریابی آزمون شادکامی با تکیه بر اسلام، مجله تربیت اسلامی، ۵(۱۰): ۱۲۱-۱۴۷.
- آرگایل، م (۱۳۸۲)، روان‌شناسی شادی، ترجمه م، کلانتری. اصفهان: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- آزموده؛ پیمان، شهیدی؛ شهریار، دانش (۱۳۸۶)، رابطه بین جهت‌گیری مذهبی با سرسختی و شادکامی در دانشجویان، مجله روانشناسی، ۴۱، ۶۱-۷۴.
- آستاد، ک (۱۳۹۰)، نظریه‌های روان درمانی و مشاوره، نظریه، عمل و تحقیق. ترجمه م، فیروزبخت. تهران: نشر ویرایش.
- ابراهیم آبادی، ی (۱۳۹۰)، بررسی تطبیقی شادی از منظر اسلام و روانشناسی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم تربیتی. دانشگاه علامه طباطبائی تهران.
- احمدی آخوومه، محمد؛ سهامی، سوسن؛ رفاهی، ژاله و شمشیری، بابک (۱۳۹۲)، ساخت و اعتباریابی پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چند بعدی بر مبنای متون اسلامی. روش‌ها و مدل‌های روانشناختی، ۳(۱۳): ۹۹ تا ۱۱۱.
- اسکندری، م (۱۳۷۶)، اخلاق در قرآن، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- اسلامی منش، نرگس (۱۳۹۵) بررسی تحلیلی نسبت وجدان و مسئولیت و مدل‌های تربیتی آن از منظر قرآن کریم به منظور ارائه الگوی تربیتی مناسب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش دانشگاه علامه طباطبائی.
- اکبرنژاد، مهدی؛ دارابی، فرشته؛ شکرپیگی، نرگس (۱۳۹۱)، بررسی بارزترین علل و عوامل مسئولیت‌گریزی دانشگاه اسلامی از دیدگاه امام خمینی، نشریه فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۲(۴): ۵۲۳-۵۴۴.
- باقری نژاد، فهیمه (۱۳۹۲)، رابطه جهت‌گیری مذهبی و ویژگی‌های شخصیتی با شادکامی در دانش‌آموزان دختر مقطع پیش دانشگاهی شهرستان فراشبند، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
- بلاغت، رضا؛ ابراهیم زاده، حسین؛ موسوی نژاد، جمال، خزاعی، زری، محمودوند، محمد (۱۳۹۲)، بررسی رابطه شادکامی و رضایت زناشویی در بین خانواده‌های شهرستان زهک. ۷(۲۲): ۸۴-۱۰۴.
- بونبول، ه (۱۳۹۴)، روانشناسی مثبت‌نگر: نظریه‌ها و کاربردها. ترجمه م، تیبیک و م، زندی. قم: پژوهشگاه قرآن و حدیث.
- بهادری خسروشاهی، جعفر؛ هاشمی نصرت‌آباد، تورج و ماشینی‌عباسی، نعیمه (۱۳۹۱)، رابطه ویژگی‌های شخصیتی و هوش هیجانی با شادکامی در دانشجویان. ماهنامه علمی - پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه. ۱۶(۶): ۴۷۳-۴۸۰.
- بیابانی، علی اصغر؛ گودرزی، حسنیه؛ بیانی، علی و محمدکوکچی، عاشور (۱۳۸۷)، بررسی رابطه

- جهت‌گیری مذهبی با اضطراب و افسردگی در دانشجویان، مجله علمی - پژوهشی اصول بهداشت روانی. سال دهم: ۳(۳۹): ۲۰۹-۲۱۴.
- بیک زاد، جعفر؛ حسین پور سنبلی، علیرضا؛ حجازی باویل علیا، مریم (۱۳۹۳)، بررسی رابطه مسئولیت‌پذیری با خشنودی شغلی در پرستاران شاغل در بیمارستان‌های آموزشی - درمانی دانشگاه علوم پزشکی تبریز، فصلنامه بیمارستان، ۱۳(۱): ۵۳-۶۰.
- بهمنی، سمیه (۱۳۸۹)، رابطه هوش هیجانی با فرسودگی شغلی و شادکامی مدیران مدارس شهر مرودشت در سال ۱۳۸۸-۱۳۸۹. پایان نامه جهت دریافت مدرک کارشناسی ارشد رشته مدیریت آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
- بیک زاد جعفر؛ حسین پورسنبللی، علیرضا؛ حجازی باویل علیا، مریم (۱۳۹۳)، بررسی رابطه مسئولیت‌پذیری با خشنودی شغلی در پرستاران شاغل در بیمارستان‌های آموزشی - درمانی دانشگاه علوم پزشکی تبریز. فصلنامه بیمارستان، ۱۳(۱): ۵۳-۶۰.
- پسندیده، عباس (۱۳۹۰)، نظریه توحید در شادکامی، روانشناسی دین، ۴(۳): ۱-۳۰.
- پسندیده، عباس؛ فردوسی زاده، حسین (۱۳۹۲)، الگوی اسلامی شادکامی با رویکرد روانشناسی مثبت‌گرا. قم: نشر دارالحدیث.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۸۷)، غررالحکم، ترجمه و شرح خوانساری، تهران: دانشگاه تهران.
- تمیمی پور، حمید (۱۳۹۶)، بررسی رابطه بین شادکامی و کمال‌گرایی در دانشجویان دختر و پسر مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان، مجله پیشرفت‌های نوین در علوم رفتاری، ۲(۱۱): ۷۸-۸۴.
- حقیقتیان، منصور؛ هاشمیان‌فر، علی؛ مرادی گل‌مراد (۱۳۹۱)، بررسی تأثیر نگرش‌های دینی بر مسئولیت اجتماعی کارکنان: مورد مطالعه شرکت نفت کرمانشاه، مجله پژوهشی جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، ۲(۲): ۷۹-۱۱۴.
- سبحانی نژاد؛ مهدی، نجفی، حسن (۱۳۹۳)، تحلیل ابعاد شناسانه مسئولیت‌پذیری در سبک زندگی اسلامی، مجله سراج منیر، ۵(۱۶): ۱۵۱-۱۷۰.
- سبحانی‌نیا، محمد (۱۳۸۸)، راه و رسم زندگی (مسئولیت‌پذیری)، فصلنامه معارف اسلامی، ۲۸(۷۶): ۵۴-۶۵.
- سلیمانی، یگانه؛ تقدیسی، احسان؛ توحیدی، سهیلا و پاشایی، مهدی (۱۳۹۶)، رابطه بین کمال‌گرایی و شادکامی در دانش‌آموزان ورزشکار پسر، فصلنامه علمی تخصصی مدیریت، حسابداری و اقتصاد، ۱(۱): ۱-۵.
- شفیع آبادی، عبدالله (۱۳۷۰)، روان‌درمانی از دیدگاه آلفرد ادلر. مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، ۱۱ و ۲۳، ۱۲-۳۰.
- شولتز، دوآن؛ شولتز، سیدنی آلن (۱۳۹۲)، نظریات شخصیت. ترجمه، سید محمدی. تهران: ویرایش شیروانی، علی (۱۳۷۹)، اخلاق اسلامی و مبانی نظری آن. قم: انتشارات دارالفکر.

- صاحبی، علی؛ زالی زاده، محسن؛ زالی زاده، مسعود (۱۳۹۴)، تئوری انتخاب: رویکردی در جهت مسئولیت‌پذیری و تعهد اجتماعی. *رویش روانشناسی*، ۴(۱۱)، ۱۱۳-۱۳۴.
- طباطبایی، نفیسه؛ طباطبایی، سید شهاب‌الدین؛ یزدان کاکایی؛ محمدی آریا، علیرضا (۱۳۹۱)، رابطه سبک‌های هویت و مسئولیت‌پذیری با پیشرفت تحصیلی نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ ساله شهر تهران. *فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی*، ۱۲(۴۴)، ۲۳-۴۲.
- عبدی، اعظم (۱۳۹۰) رابطه انگیزه درونی و مسئولیت‌پذیری با رضایت از زندگی، پایان‌نامه جهت دریافت کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- علی اکبری دهکردی، مهناز؛ آقاییوسفی، علیرضا و اسلمی، الهه (۱۳۹۳)، رابطه شادکامی با جهت‌گیری مذهبی و شخصیت. *مطالعات روانشناختی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه الزهراء*. ۱۰(۲): ۱۱۹-۱۴۲.
- علی محمدی، کاظم؛ آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۸). بررسی رابطه بین شادکامی اسلامی و شادکامی روانشناختی در دانشجویان دانشگاه قم در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۸۹. *روانشناسی و دین*، ۲۲(۷): ۷-۲۸.
- فرانکل، ویکتور (۱۳۷۵) در ناخودآگاه. ترجمه ابراهیم ایزدی. تهران: درس.
- فیرس، ا؛ ترال، ت. ج (۱۳۹۲)، روانشناسی بالینی (مفاهیم روش‌ها و حرفه‌ها). ترجمه مهرداد فیروز بخت. تهران: انتشارات رشد.
- قرشی، علی اکبر (۱۳۷۶). قاموس قرآن. جلد سوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳)، الکافی، الطبعة الخامسة، قم: دارالکتب الاسلامیه.
- کوری، جرالڈ (۱۳۹۳)، نظریه‌های مشاوره و روان‌درمانی، ترجمه، سید محمدی، تهران: نشر ارسباران.
- گروسی فرشی، میرتقی؛ مانی، آرش و بخشی پور، عباس (۱۳۸۵)، بررسی ارتباط ویژگی‌های شخصیتی و احساس شادکامی در بین دانشجویان دانشگاه تبریز، فصلنامه علمی - پژوهشی روانشناسی دانشگاه تبریز، ۱۱(۱): ۱۴۳-۱۵۸.
- گلاسر، و (۱۳۸۷)، راهنمای سنجش روانی، ترجمه ح، پاشا شریفی و م، نیکخو، چاپ سوم، تهران: انتشارات رشد.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۸۸ق)، بحارالانوار، تهران، المکتبه الاسلامیه.
- مرادی، فرشاد؛ امین بیدختی، علی اکبر؛ شهریاری پور، رضا (۱۳۹۲)، بررسی رابطه میان نگرش و التزام عملی به نماز با مسئولیت‌پذیری دانشجویان تحصیلات تکمیلی در دانشگاه‌های شهر سمنان، *مجله فرهنگ اسلامی*، ۳(۶): ۶۳-۸۲.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۱)، فلسفه اخلاق، تحقیق و نگارش ا، شریفی، تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- مغانلو، مهناز، و آگیلار وفایی، مریم (۱۳۸۸)، رابطه عوامل و وجوه الگوی پنج عاملی شخصیت با شادکامی و سلامت روانی و جسمانی، *مجله روانپزشکی و روانشناسی بالینی ایران*، ۳(۵): ۲۹۰-۲۹۹.

- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۳)، تفسیر نمونه، جلد سوم، قم: دارالکتب الاسلامیه.
- منظری توکلی، علیرضا؛ عراقی پور، نجمه (۱۳۸۹)، بررسی رابطه بین دینداری و شادکامی در بین دانشجویان دختر دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمان، فصلنامه روانشناسی تربیتی، ۱۹(۶): ۲۰-۴۵.
- میرزایی، فروغ؛ حاتمی، حمیدرضا (۱۳۸۹)، رابطه ویژگی‌های شخصیتی و شادکامی در دانشجویان، اندیشه و رفتار، ۵(۱۷): ۴۷-۵۷.
- وطن دوست، رضا (۱۳۸۹)، مسئولیت‌پذیری و مسئولیت‌گریزی، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- وکیلی فرد، حمیدرضا؛ حسین پور، فاطمه (۱۳۹۶)، بررسی اثر شدت نگرش مذهبی حسابداران بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت، دو فصلنامه علمی پژوهشی حسابداری ارزشی و رفتاری، ۲(۳): ۱۸۵-۲۱۴.

- Allport GW, Ross JM.(1967) Personal religious orientation and prejudice. *Journal of personality and Social Psychology* 1967; 5: 447-457.
- Argyle, M., Martin, M., Lu, L. (1995). Testing for stress and Happiness: The role of social and Cognitive factors. Inc. D. Spilberger & I. Sarason (Eds), *Stress and emotion*.
- Brammer, S., Williams, Geoffrey., and Zinkin, John., (2007). Religion and Attitudes to Corporate Social Responsibility in a Large Cross-Country Sample. *Journal of Business Ethics*, 71(3): 229.
- Cereto, S. C. (1989). Principles of modern management, Functions and systems. Massachusethe: Allyn & Bacon, Inc.
- Ellision, C. G(1991). Religious involvement and subjective wellbeing. *Journal of Mental health and social coping: An introduction*. New York. Columbia university press.
- Francis, L. J., Katz, Y. J., Yablon, Y., & Robbins, M(2004). Religiosity, personality, and happiness: A sturdy among Israeli male undergraduates. *Journal of Happiness studies*, 5, 315-333.
- Glasser, W, (1985). Control theory: A new explanation of how We control our lives. New York, Harper & Row.
- Jiraporn ,Pornsit & Tong, Shenghui(2014)Does religious piety inspire corporate social responsibility (CSR)? Evidence from historical religious identification. *Applied Economics Letters*, Volume 21(16).
- Krohne, M (2000). The assessment of dispositional vigilance and cognitive avoidance. *Journal of cognitive therapy*, 24,(3)297-377.
- Krueger, B., Kahneman., D., Schkade., D., Schwarz. , & N., Stone, A(2009). National time accounting: The currency of life. *International Journal for the psychology of religion*, 15, 73-93.
- McFarland MJ(2010). Religion and Mental Health Among Older Adults: Do the Effects of Religious Involvement Vary by Gender? *J Gerontol B Psychol Sci Soc Sci*. 2010; 65B(5): 621-30.
- Mysers D.(2000) The friends, funds, and faith of happy people. *American psychology*.; 55: 56-67.
- Nabil A. Ibrahim, Donald P. Howard and John P. Angelidis(2008)The Relationship between Religiousness and Corporate Social Responsibility Orientation: Are There Differences between Business Managers and Students? *Journal of Business Ethics*.Vol. 78, No. 1/2, pp. 165-174.

- Paquette, Mary,(2006). The Science of Happiness, Perspectives in Psychiatric Care, vol.42.
- Rashid, T., & Seligman, M. E. P. (2013). Positive psychotherapy in current psychotherapies(10th ed).By R. J. Corsini & D. Wedding, Belmont, CA: Cengage.
- Raziyeh Meyzari Ali 1, Zahra Dasht Bozorgi(2016). The Relationship of Altruistic Behavior, Empathetic Sense, and Social Responsibility with Happiness among University Students. Practice in Clinical Psychology. Volume 4, Number 1
- Rodriguez-Muñoz A, Sanz-Vergel AI.(2013) Happiness and well-being at work: A special issue introduction. Revisit de Psychologies Organizations.; 29(3): 95-7.
- Schulz-Hardt,S.,Thurrow-kroning, B.&Frey , D. (2009). Preference- based escalation: A new interpretation for the responsibility effect in escalating commitment and entrapment. Organizational Behavior and Human Decision Processes,108,175-186.
- Shafiabady ,A. Maryam Gholamzadeh Jofreh1, Ali Delavar2 & Masoumeh Esmaeeli (2016).Formation and Determination of Psychometric Features Pertaining to Happiness Inventory, Global Journal of Health Science; Vol. 9, No. 6; 2017:55-65.
- Singh, K.(2009). NEO-PI-R factor structure in college students. Journal of the Indian Academy of AppliedPsychology, 35(1), 17-25.
- Thoresen CE, Harris HS(2002). Spirituality and health: What's the evidence and what's needed? AnnBehav Med; 24(1): 3-13.
- Vennhoven, R. (1988). The utility of Happiness. Sosial indicators Resarch. 20, 254-333.

